

Culemborg op de kaart

Deel II

Van graafschap tot gemeente

Afbeelding voorzijde: uitsnede uit de Graafschappenkaart van Jacob Perrenot (1761). Bijzondere Collecties
Universiteitsbibliotheek, Utrecht

Afbeeldingen achterzijde: Schetskaart uit circa 1650 van het graafschap Culemborg. Gelders Archief, Arnhem [links]
Het Kuyperkaartje van Culemborg uit 1866. Particulier bezit [rechts]

Voorwoord

Eind 2022 verscheen Voetnoot 74, getiteld 'Culemborg op de kaart'. Dat was het eerste product van de werkgroep cartografie van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden. Sinds 2018 hebben leden van die werkgroep kaarten van Culemborg en omstreken verzameld en bestudeerd. Deze inventarisatie leverde een 'oogstlijst' van zo'n 300 kaarten op.

Die eerste Voetnoot beschreef een aantal kaarten van de stad. Dat was slechts een klein deel van de beschikbare voorraad en de werkgroep had daarom het plan opgevat om een atlas te maken met een brede selectie van kaarten. De kosten daarvan zijn hoog en daarom is in overleg met bestuur en redactie besloten binnen de formule van de Voetnoten te blijven. Vandaar dat we nu een tweede Voetnoot presenteren over de kaarten van de *omgeving* van de stad. Hierin bestrijken we de periode van het midden van de zestiende eeuw, toen Culemborg een graafschap werd, tot het begin van de negentiende eeuw, toen het een gemeente werd in de provincie Gelderland.

In het eerste hoofdstuk belichten we hoe de bodem in de duizenden jaren voorafgaand aan het ontstaan van het graafschap is opgebouwd en hoe dit mede heeft bepaald waar mensen zich vestigden en het landschap door ontginning, bewerking en landgebruik verder vorm gaven. Het resulterende landschap is de ondergrond van de kaarten in deze Voetnoot. Aansluitend laten we in hoofdstuk 2 zien hoe de aanleg van de Diefdijk daarbij een belangrijke rol speelde.

In hoofdstuk 3 wordt verteld hoe de heren van Beusichem, die zich 'van Culemborg' gingen noemen nadat Culemborg in 1318 stadsrechten had gekregen, hun grondbezit geleidelijk uitbouwden, zowel door schenkingen en lenen van edelen en bisschoppen als door huwelijk en aankopen. In 1555 werd de heerlijkheid Culemborg door keizer Karel V tot graafschap verheven.

Vervolgens presenteren we in vijf hoofdstukken evenzoveel kaarten, startend met het graafschap en eindigend met de gemeente Culemborg. Eerst beschrijven we de kaarten en lichten we historisch interessante details toe. Hiertoe raadpleegden we archieven en vakliteratuur, waarbij we soms moesten accepteren dat niet alles bewaard is gebleven of gevonden kan worden. Vervolgens kijken we naar de kaarten met een cartografische blik. Wat is dit voor een kaart? Wat weten we over de maker? Hoe werd de kaart gebruikt? Wat vinden we van de kwaliteit van de kaart in relatie tot het doel ervan? Het onderwerp water (afwatering, transport over

water, havens) komt daarbij overigens slechts beperkt aan bod; we plannen daarvoor namelijk een derde Voetnoot. Tussen de hoofdstukken door, herkenbaar door een iets andere opmaak, bespreken we een drietal kleinere kaartjes.

We sluiten af met een technisch hoofdstuk over de nauwkeurigheid van oude kaarten, waarin wordt uitgelegd hoe kaarten door de eeuwen heen steeds nauwkeuriger werden door betere instrumenten en betere meet- en rekentechnieken.

Margreet de Nie-Sarink

Kees Molders

Hans Saan

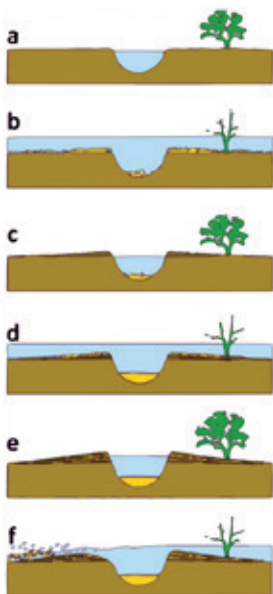
Arjan van Heiningen

1 Natte gronden en droge voeten

In dit hoofdstuk onderzoeken we het verband tussen prehistorische waterlopen en de plek waar we in en rond Culemborg wonen. Onder onze voeten bevindt zich een ingewikkeld pakket van klei en zandbanen, die daar in de loop van vele duizenden jaren door rivieren en stroompjes zijn afgezet. Steeds weer zocht het water een weg naar zee, niet gehinderd door dijken. Met het water voert een rivier grind, zand en klei aan. Het grovere grind en zand bezinkt langs de oever. Daardoor ontstaan langs een stroom oeverwallen, die in de loop van de tijd steeds hoger worden (zie afbeelding 1.1). Zo zitten er in de ondergrond geologische sporen van vroeger, die heden ten dage nog zijn terug te zien in de vorm van het landschap en die medebepalend zijn voor het huidige gebruik. Van dat gebruik geeft dit hoofdstuk enkele voorbeelden.

Het ontstaan van stroomruggen

Die groeiende oeverwallen fungeren als een soort natuurlijke dijk die de rivier in zijn stroombedding houdt. De rivier sluit zichzelf als het ware op, maar bij hoog water kunnen de oeverwallen overstroomd worden. De stroom breekt daarbij uit zijn bedding en vloeit uit over

a. Een waterloop heeft een bedding uitgesleten in de ondergrond.

b. Bij een overstroming vloeit het water vrij over het land. Grof zand wordt afgezet dicht bij de geul. Verder van de bedding stroomt het water langzamer, daar bezinkt fijner materiaal (klei). Op de bodem van de stroom zet zich grof materiaal af.

c. Het landschap valt droog, de nieuwe laag klinkt wat in.

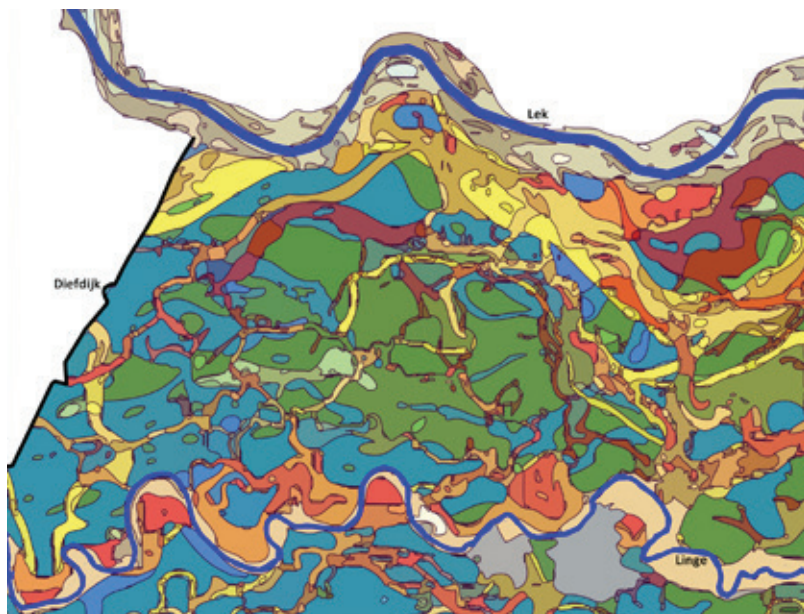
d. Een volgende overstroming zet een nieuwe laag grof materiaal af vlak naast de stroom. Zo vormt zich een oeverwal naast de rivier, als een soort natuurlijke dijk. De klei bezinkt weer verderop in de laagste delen van het landschap: daar vormen zich de komgronden. Daar was al een veenpakket gevormd door afstervende vegetatie, dat vervolgens werd toegedekt door klei.

e. Na meerdere overstromingen heeft de rivier aan weerszijden van zijn bedding een oeverwal opgeworpen terwijl de bodem van de rivier hoger is komen te liggen.

f. Op den duur komt het normale waterpeil boven het niveau van het omringende land. Als de overstromingscyclus maar lang genoeg doorgaat, wordt de kans steeds groter dat de stroom bij hoog water met geweld uit zijn natuurlijke bedijking breekt en door een uitgeschuurd gat een nieuwe weg zoekt. Het afzettingcomplex van een voormalige rivier met de resten van twee oeverwallen en daartussen een dichtgeslibd restgeultje noemen we een stroomrug.

1.1 De vorming van stroomruggen Kees Molders, Culemborg

1.2 Kaart van stroomruggen in het gebied tussen Lek en Linge. Bovenaan is ter oriëntatie de Lek ingetekend, onderaan de Linge, links de Diefdijk. De kaart is gemaakt op basis van 100.000 boringen vanaf het maaiveld tot 10 meter diepte. Zanddieptekaart Provincie Gelderland, Universiteit Utrecht / Beeldbewerking Kees Molders, Culemborg

een grotere oppervlakte. Vlak naast de bedding bezinkt dan het grovere zand, verderop de fijnere klei. Na een doorbraak kan een rivier een andere, grillige loop zoeken.

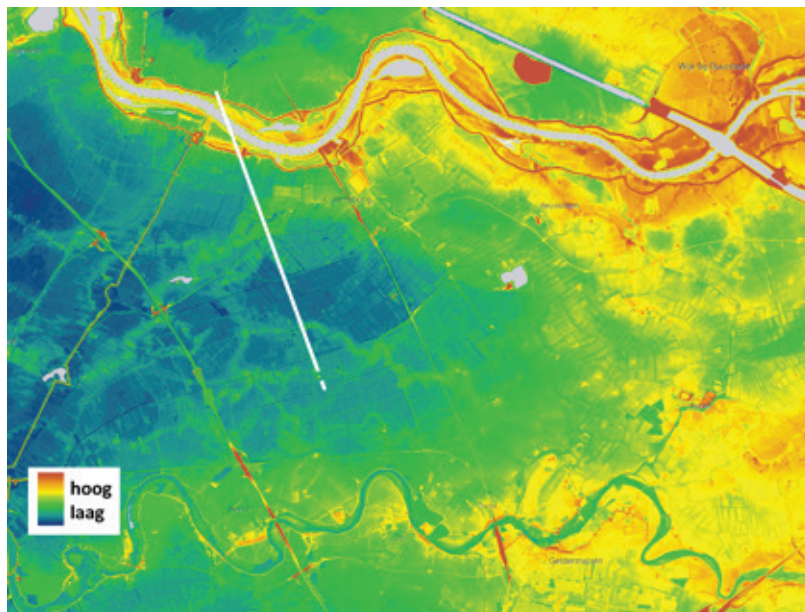
Stroomruggen veroorzaken hoogteverschillen in het landschap

Stroomruggen zijn in de ondergrond op verschillende diepten aanwezig in de vorm van zandbanen die in een grillig patroon door en over kleipakketten lopen. De kaart (afbeelding 1.2) die de verschillende lagen weergeeft, ziet eruit als een abstract schilderij waar we maar moeilijk betekenis aan kunnen geven. We kijken diep in de geschiedenis, want de afzettingen dateren van miljoenen tot duizenden jaren geleden. De blauwgroene kleuren geven de diepere, oudere afzettingen aan en de gele, rode en bruine kleuren stellen de stroomruggen voor die hoger liggen en dus jonger zijn. Om een idee van de schaal te krijgen, zijn in het noorden de Lek, in het zuiden de Linge en in het westen de Diefdijk aangeduid.

Door een vergelijking met een hoogtekartaart (afbeelding 1.3) en een moderne landkaart (afbeelding 1.5) zullen we zien waarom mensen op bepaalde plekken gingen wonen en welke rol die stroomruggen daarbij speelden.

Kennis van de ondergrondse lagen is van belang, bijvoorbeeld bij graafwerkzaamheden in zand en klei. Die hebben een verschillende waterdoorlatendheid. Als je daar lukraak doorheen graaft, kun

1.3 Hoogtekaart van hetzelfde gebied als in afbeelding 1.2. De rode en gele kleuren geven hier de hoogste delen aan, de groene en blauwe de lager gelegen gebieden. De witte lijn wordt uitgelegd in afbeelding 1.4. Actueel Hoogtebestand Nederland, AHN4 DTM Dynamische opmaak, www.ahn.nl / Beeldbewerking Kees Molders, Culemborg

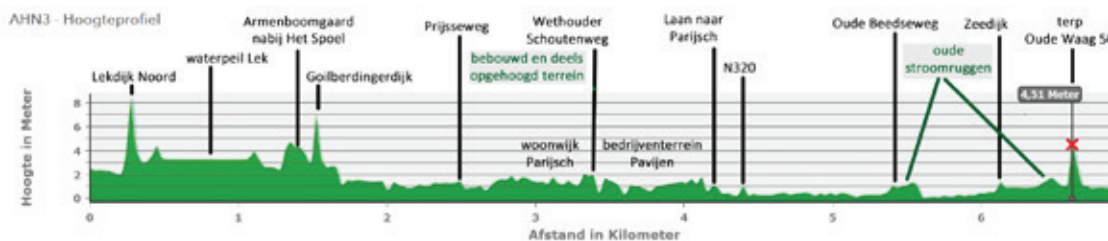

je grondwaterstromen en kwel, een lokale opwaartse beweging van het grondwater, verstoren. De ondergrond is bepalend voor de geschiktheid van locaties voor bouwen of natuurontwikkeling. Uit de ondergrond is ook af te leiden welke plekken uit archeologisch oogpunt mogelijk waardevol kunnen zijn.

Als we de stroomruggenkaart, die dus gaat over de samenstelling van de ondergrond, vergelijken met de hoogtekaart van hetzelfde gebied, zien we opvallende overeenkomsten.

We komen in afbeelding 1.3 vanuit de ondergrond aan de oppervlakte en van het verre verleden in de tegenwoordige tijd. De stroomruggen in afbeelding 1.2 veroorzaken de hoogteverschillen in het huidige landschap. Op maaiveldniveau (de dijken en viaducten dus niet meegerekend!) verschillen de oranje en de donkerblauwe gebieden ongeveer 5,5 meter in hoogte. Dat is bepaald geen 'berg en dal', maar wel het verschil tussen droge voeten en voortdurend natte grond. Kijk bijvoorbeeld naar de groene kronkelingen in het Beesds Veld, links van het midden: dat zijn de stroomruggen in afbeelding 1.4 hieronder.

1.4 Hoogteprofiel volgens de witte lijn in afbeelding 1.3, met links de Lek in het noorden en rechts de woerd Oude Waag 50 in het zuiden. Het binnendijkse land ligt ruim onder het rivierniveau, en niet alleen bij hoog water! De afstanden zijn aangeduid in kilometers, de hoogten in meters. De hoogten zijn dus sterk uitvergroot. Hoogteprofiel volgens AHN3 van www.ahn.nl / Beeldbewerking Kees Molders, Culemborg

1.5 Wederom hetzelfde gebied. Een moderne landkaart, gemengd met de hoogtekaart van afbeelding 1.3. BRT-A standaard van www.pdok.nl en AHN₄ DTM Dynamische opmaak van www.ahn.nl. Beeldbewerking Kees Molders, Culemborg

Hoog en laag bepaalt gebruik

We leggen in afbeelding 1.5 de kleuren van de hoogtekaart over een moderne landkaart. De West-Betuwe loopt in hoogte af van oost naar west. We zien dat de nederzettingen zijn ontstaan op de hoger gelegen gebieden. Culemborg, Beusichem, Zoelmond, Asch, Buren en Erichem liggen op een wijde boog van hoger gelegen grond (geel in deze afbeelding). Ook de verbindingswegen tussen die kernen volgen de zandruggen. Die wegen liggen daar dus niet willekeurig in het landschap en ook niet langs de kortste weg. De dorpen langs de Linge liggen niet alleen gunstig aan het water,

1.6 | 1.7 Rietveld en griend in 't Veld, het vrijwel lege zuidwestelijke buitengebied van de stad tussen Culemborg en Beesd. Kees Molders, Culemborg

1.8 Detail van 't Veld tussen Culemborg en Beesd. Dit is een menging van twee kaarten: de gekleurde hoogtekaart en de zwart-wit weergave van bomen en bebouwing. De 'oude stroomruggen' uit afbeelding 1.4 zien we hier terug in geel-oranje. Beeldbewerking Kees Molders, Culemborg

maar ze liggen ook hoger dan het omringende land, op de oeverwallen van de Linge. De hoger gelegen gronden werden gebruikt om te wonen, maar ook voor akkerland en fruitboomgaarden. De laagste, drassige komgronden werden gebruikt voor rietvelden, grasland (voor hooi, minder voor beweiding), griendhout en voor eendenkooien. In het gebied dat in 2024 omgrensd wordt door de spoorlijnen, de Diefdijk en de N320 waren dat er ten minste twintig. De komgronden kwamen sinds de ontginningen steeds dieper te liggen door ontwatering en inklinking door oxidatie van het veenpakket.

In de laaggelegen komgronden ten zuidwesten van Culemborg, waar de hoogtekaart groene en donkerblauwe kleuren laat zien, vinden we geen dichte of aaneengesloten bebouwing. Enkele boerderijen staan op woerden (huisterpen, die op de stroomruggen liggen). In afbeelding 1.8 zijn dat Kooiweg Oost 9 en Oude Waag 50. Maar ook de andere woningen, boerderijen en bedrijfsgebouwen aan de Zeedijk, Kooiweg en de Busterweg staan precies op de stroomruggen, die een relatief hoge en stevige ondergrond bieden. De grootste hoogteverschillen (afgezien van de woerden) in afbeelding 1.8 bedragen ongeveer anderhalve meter.

1.9 De huisterp Kooiweg
Oost 9. Kees Molders,
Culemborg

1.10 De huisterp Oude
Waag 50. Kees Molders,
Culemborg

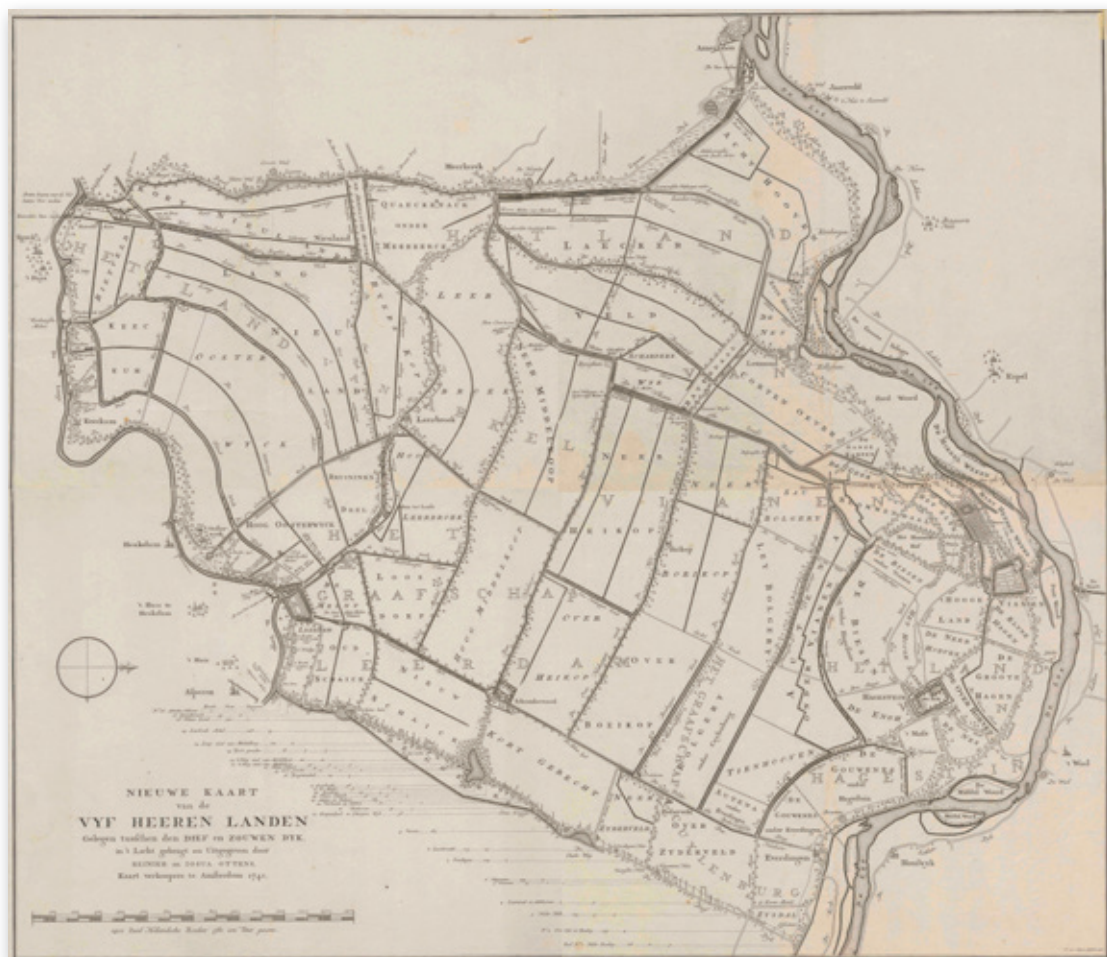
2 De Diefdijk, 1741

In het eerste hoofdstuk hebben we gezien hoe het land rond Culemborg van oost naar west steeds lager lag. Dat betekent dat overtollig water naar het westen afstroomde. In de dertiende eeuw werd de wateroverlast vanuit de Betuwe voor de lageregelegen polders in Holland te groot en namen vijf edellieden uit dit gebied, de heren van Arkel, Ter Leede, Hagestein, Everdingen en Vianen, het initiatief om een dwarskade aan te leggen. Zo werd in 1284 een deels al bestaande weg, de Diefwech, verhoogd tot een kade van de Lek tot de Linge. Een eeuw later, in 1385, werd deze kade verhoogd tot een echte dijk, de Diefdijk. De Vijfheerenlanden ontleen hun naam aan de edellieden die het initiatief namen tot deze waterkering.

Omdat de wateroverlast toen volledig naar zijn polders ten oosten van de dijk verschoof, ontving heer Gerard I van Culemborg voor het toestaan van de dijkverhoging een flink bedrag als schadevergoeding. De boeren in het Culemborgse Veld en de buurtschappen in de ontginningen ten westen en zuiden van de stad, zoals Paveien, Prijs en Rietveld hielden hun voeten niet meer droog en verplaatsten hun boerderijen naar hoger gebied in Lanxmeer, met zijn kerk op het huidige Sint Janskerkhof, en langs de Zandstraat. Dit werd het nieuwe stadsdeel de Nieuwstad, van waaruit zij hun landerijen in 't Veld als hooiland of eendenkooi gebruikten of er grienden aanlegden. Boeren op hoger gelegen stukken langs de Lekdijk of op woerden (terpen), konden blijven. Zij hadden veelal boomgaarden, bedreven landbouw of hielden vee.

De aanwezigheid van wielen (met water gevulde diepe gaten ontstaan bij een dijkdoorbraak) laat zien dat het er heftig aan toe kon gaan en zelfs de hoge Diefdijk het water niet altijd kon weerstaan. De Oude Waaij bij Zijderveld is het resultaat van een doorbraak in 1497, het iets zuidelijker gelegen Schoonrewoerdse Wiel of Wiel van Bassa is in 1573 ontstaan op een plek waar een zandige stroomrug de dijk verzwakte. Zand spoelde met het water mee en mengde zich met de aanwezige kleigrond, met als resultaat vruchtbare grond, waar heden ten dage nog fraaie hoogstamboomgaarden staan.

Een voorloper van de kaart op afbeelding 2.1 was al in 1681 voor het eerst uitgegeven als onderdeel van de kaart van de Alblasserwaard, de Vijfheerenlanden en het Land van Arkel, getekend door de Dordtse landmeter Mattheus van Nispen (1629-1717). Van Nispen werkte onder meer voor het Hoogheemraadschap van de Alblas-

2.1 'Nieuwe Kaart van de VYF HEEREN LANDEN gelegen tusschen den Dief en Zouwen dyk'. Het noorden rechts, de Diefdijk ligt aan de benedenzijde van deze kaart uit 1741, vermoedelijk gemaakt door Jan de Vries. Kopergravure, digitaal samengesteld uit vier losse kaartdelen van 43 × 49 cm. Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek, Utrecht

serwaard. Een hoogheemraadschap of waterschap beheert onder meer het niveau, de aan- en afvoer van water en het onderhoud van dijken, gemalen en sluizen in een bepaald gebied. Het was vanzelfsprekend dat de Vijfheerenlanden op deze waterschapskaart werden meegenomen, want de aanleg van de Diefdijk was ook voor de Alblasserwaard een belangrijke beschermingsmaatregel tegen hoog water vanuit het oosten. Toch braken er met regelmaat dijken door in dit grote waterschap. De kaart van de Alblasserwaard werd daarom in 1716, 1726, 1740 en 1744 opnieuw uitgegeven, waarbij hij telkens aan de nieuwe situatie werd aangepast. Abel de Vries (1652-1732), schoonzoon van Van Nispen, ook landmeter en werkzaam bij het Hoogheemraadschap, nam de eerste uitgaven op zich.

In 1739 besloot het bestuur van het Hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden om een aparte kaart van hun eigen gebied te laten maken, ook al was dat al afgebeeld op de gezamenlijke

2.2 Deel van de Diefdijk van het Schoonrewoerdse Wiel of Wiel van Bassa tot de Lekdijk (het noorden rechts). Uitsnede van afbeelding 2.1.

kaart met de Alblasserwaard. De Amsterdamse uitgeverij Reinier en Josua Ottens kreeg de opdracht om de kaart te drukken en uit te geven. Deze verscheen in 1741 en is vermoedelijk getekend door Jan de Vries, kleinzoon van Abel de Vries.

Aan de westzijde van de Diefdijk stonden net als tegenwoordig boerderijen. De kaart toont echter ook andere structuren: meest opvallend zijn de vele 'opritten' naar de dijk. Over deze zogeheten spekdammen werd klei voor het onderhoud van de dijk met kruiwagens omhoog gereden. De klei werd gewonnen in nabijgelegen kleiputten, die hier en daar, ook aan de oostzijde van de Diefdijk, tegenwoordig nog aanwezig zijn. De onderhoudsplicht was omge-

2.3 Het Dordtse Huis met linksvoor de boerderij De Kruithof aan de Diefdijk bij Schoonrewoerd. Beide gebouwen zijn een rijksmonument. Frans Berkelaar | Wikipedia

slagen over de boerderijen of hoeven langs de dijk, die daartoe in secties was verdeeld. Dat proces heette verhoefslaging. Het onderhoud van de dijk was echter niet alleen de verantwoordelijkheid van die plaatselijke boeren. Vanwege het belang van de structurele integriteit van de dijk voor het laaggelegen Holland werd er door de steden streng toezicht gehouden. Zij bouwden wachthuizen voor hun dijkbewakers met hun gereedschappen, waar ook vergaderd en overnacht kon worden.

Op afbeelding 2.2 is het nog steeds bestaande Dordtse Huis bij het Wiel van Bassa (afbeelding 2.3) met rood aangegeven. Bij de Oude Waaij stond het Everdingens Huis met verder noordwaarts het Viaansche en het Hagesteins Huis, alle drie op dezelfde manier gemarkeerd.

3 Bestuur en eigendom

In het eerste hoofdstuk is verteld hoe het landschap door langdurige geologische processen gevormd is en hoe mensen het vervolgens zijn gaan gebruiken. In dit hoofdstuk kijken we naar de manier waarop het gebied bestuurd werd: wie had het land in eigendom en hoe waren de verhoudingen tussen eigenaren en gebruikers.

Het is niet eenvoudig om de bestuurlijke ontwikkeling in de gebieden rond Culemborg in kaart te brengen. Eigenlijk zou er een soort historisch kadaster moeten zijn om te weten wie wanneer welk gebied in eigendom had. Vóór 1300 zijn er weinig betrouwbare schriftelijke bronnen, die bovendien verre van volledig zijn. Dus moeten de spaarzame vermeldingen vergeleken worden met wat we weten uit gebieden in de buurt. Vandaar dat we hier volstaan met een schets op hoofdlijnen, waaruit blijkt hoe dat landbezit veranderde door schenkingen, leningen, huwelijk en verkoop.

De hoge heren ver weg

Karel de Grote had rond 800 een groot deel van Europa onder zijn hoede. Na de dood van zijn zoon werd dat grote rijk bij het Verdrag van Verdun in 843 in drie min of meer gelijke delen gesplitst, zoals

3.1 Kaart van de opdeling van het Frankische Rijk volgens het Verdrag van Verdun. Christoph S | Wikipedia

te zien op afbeelding 3.1. Herkenbaar zijn het latere Duitsland en Frankrijk en daartussenin het gebied van kleinzoon Lotharius, van de Noordzee tot Rome. Die driedeling hield niet lang stand. Het middelste gedeelte werd bij het Duitse, rechterdeel gevoegd, en zo ontstond het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie. Formeel viel het Culemborgse gebied onder de Rooms-Duitse keizers.

Na de Karolingische tijd raakte het Rivierengebied langzamerhand meer bevolkt. Plaatsen met de uitgang -chem in de naam (Beusichem, Redichem) stammen uit die periode. Ze lagen veelal op de wat hogere gronden en de omringende drassige gebieden werden geleidelijk ontgonnen en in gebruik genomen. Centraal in een gebied lag veelal een vronnhof, een soort versterkte herenboerderij, die als bestuurlijk en administratief centrum van het gebied diende. De heren op die hoeven zullen na het jaar 1000 een rol spelen in de meer grootschalige ontginningen.

In het Heilige Roomse Rijk werd de keizer gekozen door een aantal keurvorsten – aartsbisschoppen en wereldlijke vorsten. De wereldlijke vorsten probeerden hun lokale macht veilig te stellen door

Het leenstelsel

In de middeleeuwse standenmaatschappij was de adel de belangrijkste groepering. Binnen die stand bestond een hiërarchie tussen 'hoge' adel (heersers over grote gebieden zoals vorsten, hertogen en graven) en 'lage' adel (denk 'heren', plaatselijke heersers). Binnen die hiërarchie regelden edelen hun onderlinge verhoudingen door onderhandelingen of geweld. Een hoge vorst als de keizer van het Heilig Roomse Rijk moest er voortdurend voor zorgen dat hij een goede relatie had met lokale machthebbers. Een vorst moest daarom vooral genereus zijn. Op feesten werden waardevolle geschenken uitgewisseld en ook huwelijken werden gebruikt om de banden te versterken. Heel belangrijk was de manier waarop een vorst omging met het bezit en

gebruik van land. Een hoge vorst had het hele gebied van zijn rijk in eigendom en kon delen daarvan overdoen aan lagere edelen. Soms was dat een gift, maar vaker zou een gebied 'in leen' gegeven worden. Een leen of leengoed gaf wel het recht van gebruik, maar niet van eigendom. Land betekende eten op tafel en de mogelijkheid om winst te maken. Tegenover het leen stond de verplichting van de leenman de leenheer met raad en daad (bijvoorbeeld in de strijd) bij te staan. Ook betaalde de leenman een vergoeding, vaak in natura. Vervolgens kon de leenman op zijn beurt delen van het geleende gebied weer doorlenen aan derden, onder soortgelijke voorwaarden. Dit systeem was de ruggengraat van de middeleeuwse samenleving en wordt het leenstelsel genoemd.

hun oudste zoon als opvolger aan te wijzen. Om die machtsketen door erfenis te verbreken, ging vooral keizer Otto I (circa 950) vaker gebieden in leen geven aan bisschoppen en abten en hen zo bij zijn bestuur betrekken. Geestelijken hebben (meestal) geen erfgeredichte zonen, dus viel het in leen gegeven gebied na hun overlijden terug aan de centrale vorst, de keizer. Ook de Utrechtse bisschop was kerkvorst van de paus én leenman van de keizer.

De bisschoppen van Utrecht

De Utrechtse bisschoppen hebben hun macht geleidelijk uitgebreid. Ze omgaven zich met een aantal dienstlieden (ook ministerialen genoemd) die meehielpen in het bestuur. De heren van Beusichem en Culemborg hoorden tot die groep. Ook bouwden de bisschoppen aan de kerkelijke infrastructuur. Aan een aantal nieuwe kerken werd een kapittel verbonden: een groep mannen, kanunniken, die onder leiding van een proost de verantwoordelijkheid kregen voor de dagelijkse diensten in die kerk. Bij de stichting van zo'n kapittel kregen ze een startkapitaal mee en verder kreeg iedere kanunnik een *prebende*, een jaarlijkse vergoeding voor de kosten van levensonderhoud die moest worden opgebracht door het bisdom, kloosters of parochies. Kanunniken leidden een soort semi-kloosterlijk leven, maar de belofte van armoede legden ze niet af. Het werden kapitaalkrachtige centra. Voor zonen uit betere kringen was het een prima positie. Omdat ze veelal ongetrouwd waren (na het Concilie van Trente in 1563 was trouwen voor alle kanunniken uit den boze), werd de versnippering van het eigendom in de familie voorkomen. In Culemborg kreeg de Barbarakerk in 1421 een eigen kapittel van heer Hubert III (?-1422).

Land als kapitaal

Dienstlieden en kapittels kregen hun vergoeding veelal in de vorm van land, als gift of als leen. De opbrengst van de pacht en andere belastingen vormde dan hun inkomen, deels in natura (vee, graan, vis), geleidelijk steeds vaker in klinkende munt. Ook bij het ontginnen van woeste gronden rond Culemborg speelden deze mensen een rol. Nieuw land betekende namelijk nieuwe inkomstenbronnen. Van een aantal schenkingen aan dienstlieden en kapittels zijn de schriftelijke stukken nog beschikbaar en later worden er leenregisters bijgehouden. Uit die bronnen blijkt dat de verdeling van een gebied over verschillende partijen op bepaalde momenten gebruikelijk was. Die gebieden werden vervolgens

weer verhandeld, door een huwelijk vervreemd of in de familie verdeeld.

Naast een leen in de vorm van land kon een leenheer ook 'heerlijke' rechten of privileges toebedeeld krijgen. Zo bepaalde het recht tot het benoemen van de geestelijkheid, van een schout en van rechters de greep van de heer op een gebied. Tolrecht, visrecht, windrecht droegen bij aan de inkomsten. Al die gebieden, bestuurlijke functies en rechten konden door meerdere adellijke families tegelijk beheerd worden. De opbrengsten werd dan volgens een afgesproken formule verdeeld.

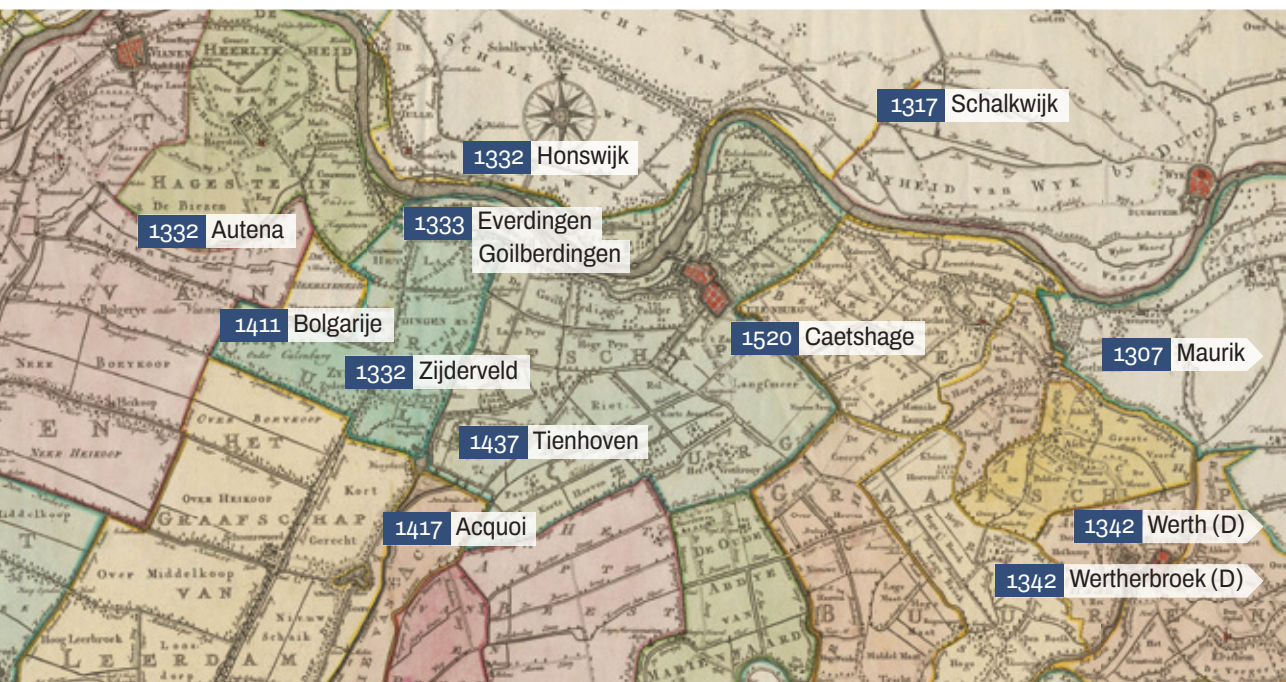
We bespraken hierboven de verdeling van de bestuursmacht en de financiële kant daarvan. In grote lijnen was het gebied van het latere graafschap Culemborg eerst in het bezit van belangrijke partijen zoals de bisschop, de kapittels in Utrecht en de abdij van Mariënwaerd. De lokale heren van Beusichem en Culemborg waren gedurende een lange periode als leenman ondergeschikt aan die geestelijke machthebbers. In de loop van de tijd zien we de heren steeds zelfstandiger besturen en zij gaven het land dan weer in leen aan andere partijen zoals het kapittel van de Barbarakerk, het Gasthuis, het Weeshuis en de Armenpoth (een liefdadigheidsinstelling die steun verleende aan de armen in de stad).

De handige heren van Culemborg

De heren van Beusichem gingen zich, nadat Culemborg in 1318 stadsrechten had gekregen, 'van Culemborg' noemen. Zij werden in 1224 vermeld als dienstlieden of ministerialen van de bisschop. Hun titel was *pincerna* ofwel schenker, een oude eretitel die aangaf dat je tot de *inner circle* van het bisschoppelijke hof behoorde. Welke goederen ze als vergoeding kregen is niet duidelijk.

Ook Utrechtse kapittels hadden in de streek rond Culemborg bezittingen. Zo kon het kapittel van Oudmunster in 1281 een hoeve in Culemborg als vrije gift (vrij van verplichtingen en rechten van derden) geven aan Hubrecht, de toenmalige heer van Culemborg. Die bouwde er zijn (eerste) kasteel op. Hij verkocht in 1281 dat kasteel aan de graaf van Gelre, van wie hij het weer in leen terugkreeg. Zo regelde een lokale heer bescherming door een hogere.

De heren van Culemborg waren handige heren. Ze hebben hun macht en grondgebied (de heerlijkheid Culemborg) geleidelijk uitgebreid, in de familie gehouden en daarmee hun status verhoogd. De toenemende rijkdom van de heren van Culemborg is ook af te lezen aan de voortdurende uitbouw van hun kasteel in Culemborg.

3.2 Gebiedsuitbreiding van de heren van Culemborg, weergegeven op de Graafschappenkaart van Jacob Perrenot (zie hoofdstuk 6). Beeldbewerking Hans Saan, Culemborg

De *Historische Beschrijvinge van Culemborg* door Voet van Oudheusden uit 1753 is daarvoor onze voornaamste bron.

Ze profiteerden van de problemen bij een andere grondeigenaar, de abdij van Mariënwaerd, en de teloorgang van een concurrent, de heren van Cuyk. Zo verkocht de abdij in 1396 aan de toenmalige heer van Culemborg, Gerard I, een aantal hofsteden en landerijen in de Nieuwstad. In 1514 werd het kasteel op Caetshage gesloopt en in 1520 werd het bijbehorende gebied aan Culemborg verkocht.

Een andere veel voorkomende strategie om macht en gebied te verzamelen was het huwen of uithuwelijken van erfdochteren. Jan (Johan) I van Beusichem (circa 1277-1321) was heer van Culemborg, schenker bij de bisschop van Utrecht én heer van Maurik. Hij was namelijk getrouwd met Margaretha van Maurik, dochter van Gerard van Maurik. Zijn zoon Hubert II (circa 1310-1347) trouwde met Jutta van de Lecke en hun zoon Jan II van Culemborg (?-1377) verkreeg in 1351 de heerlijkheid van de Lek (een gebied gelegen tussen de Hollandse IJssel en de Lek) waaraan de Munsterse lenen Werth en Wertherbroek verbonden waren.

In de Bourgondische periode (eind veertiende – eind vijftiende eeuw) hadden de heren van Culemborg goede relaties aan het keizerlijk hof, wat uiteindelijk in 1555 bekroond werd met de verheffing van Culemborg tot graafschap door keizer Karel V. In de aanloop

daarnaartoe schrijft Voet over de latere graaf van Culemborg, Floris van Pallandt (1539-1598): 'Floris van Pallant, dus nog een kind, word den 6. October 1541 van Keizer Karel als Grave van Holland beleent met Gasparden, Everdingen, Golberdingen, Tulle, Honswyk met alle de weerden, Visscheryen, Landen, Veeren, Tienden, Renten, Hooggerichte en laege &c'. Uit deze passage blijkt op welke gebieden Floris aanspraak kon maken al voordat hij graaf van Culemborg werd. Floris kreeg ook de bijbehorende rechtsmacht toebedeeld: 'Hooggerichte en laege'. Dat onderscheid slaat op de hoge rechtsmacht (het recht lijfstraffen waaronder de doodstraf op te leggen, voor moord en andere zware vergripen) en lage rechtsmacht (bijvoorbeeld geldstraffen voor minder zware overtredingen). Rechtsmacht was belangrijk, niet alleen vanwege de status, maar ook omdat een deel van de boetes in de kas van de heer terecht kwam.

300 jaar ruzie

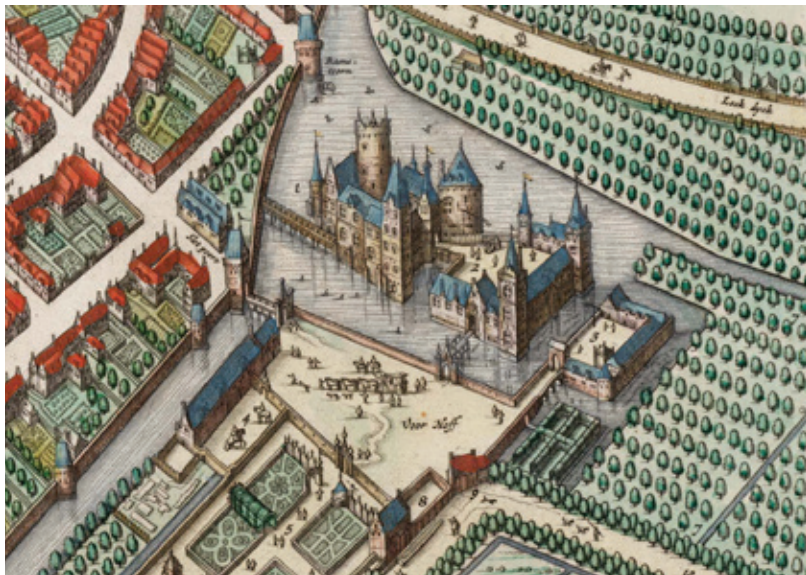
Ten slotte een verhaal over een Culemborgse gebiedsuitbreiding die na de nodige ruzie weer verloren ging. Veel kleine gebieden met parmantige heren, dat is vragen om moeilijkheden. Soms werd huwelijkspolitiek ingezet om de banden wat aan te halen, maar afgunst en oude wraakgevoelens konden een rol blijven spelen. Markant voorbeeld is de ruzie met de bisschop van Utrecht over Honswijk.

In 1338 besloten de heren van Vianen en Culemborg het gebied op hun grens te herverdelen. Culemborg kreeg Everdingen, Goilberdingen en Honswijk, drie kleine bestuurseenheden (gerechten) met een eigen bestuur en parochiekerk. De graaf van Holland bevestigde deze leen in 1344.

3.3 Ligging van het gebied Honswijk zoals weergegeven op de Graafschappenkaart van Jacob Perrenot (zie hoofdstuk 6).

De heren hebben hun kasteel in Culemborg ter verdediging en voor representatie voortdurend uitgebreid. Uitsnede uit een kaart in 1652 gemaakt door Joan Blaeu. Atlas van Loon, Scheepvaartmuseum, Amsterdam

Zeggenschap over het gerecht Honswijk was belangrijk omdat dan beide Lekoevers in één hand waren, wat een veer en eventuele controle over de rivier mogelijk maakte. Maar het was ook een wat rare constructie, zo'n Culemborgs gebied aan de andere kant van de Lek, pal in het zicht van de bisschop, ingeklemd tussen diens bezittingen. Dat die situatie herhaaldelijk tot politieke spanningen leidde tussen Culemborg en het Sticht (het gebied waarover de bisschop van Utrecht als wereldlijk heer het gezag had), en later de graven van Holland, behoeft geen betoog.

Zo liet de bisschop in 1492 de galg op Honswijk omverhalen toen een misdadiger door de heer van Culemborg ter dood was veroordeeld. Dat oordeel uitspreken was voorbehouden aan heren met de hoge rechtsmacht en dat gold zowel voor de heer van Culemborg als voor de bisschop. Onder wiens jurisdictie viel nu het gebied? Om dit probleem in de toekomst te vermijden, werd voortaan de galg van Culemborg op Redichem gebruikt.

Een ruzie kon ook over belastingen gaan. Daarom roofden 'die van Utrecht' in 1463 een kudde vee ter genoegdoening voor misgelopen inkomsten. Bovendien namen ze een paar Honswijkers gevangen. Culemborg dreigde ermee landsheer Filips de Goede in te schakelen en dat dreigement was blijkbaar voldoende om dit akkefietje voor Culemborg opgelost te krijgen. Zo waren er voortdurend kleine en grote ergernissen over en weer, totdat graaf Floris II ten langen leste in 1615 in een brief (die Voet citeert) liet weten dat hij tegen fikse betaling afstand deed van het gebied.

Een bongaert gelegen op Redichemerweert, 1559

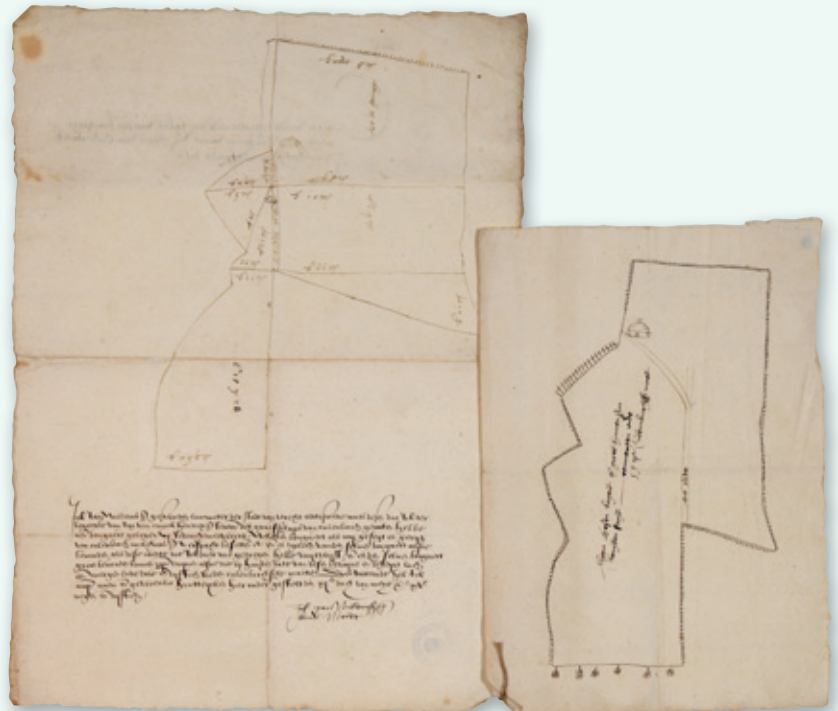
In hoofdstuk 3 zagen we hoe de heren en graven van Culemborg onder meer uit land dat hen in leen was gegeven, inkomsten en macht verwierven. Een landeigenaar als de heer van Culemborg kon op zijn beurt iemand tegen een vergoeding een stuk land in erfpacht geven. De erfpachter kon daaruit inkomsten genereren.

In de administratie van het graafschap Culemborg in het Gelders Archief bevindt zich een manuscript uit 1559 waarin de officiële opmeting is weergegeven van een perceel in de Redichemse Waard. Het is een kaart, bestaande uit twee stukken papier, aan elkaar verbonden met een touwtje (in een archief heet dat een lias). Op het grotere stuk papier staan de opgemeten lengten aangegeven op een schets

van het perceel. Ook staat er een officiële verklaring van de gezworen oftewel beëdigde landmeter.

Omgezet in hedendaags Nederlands verklaart Jan Willemsz, beëdigd landmeter van de stad Utrecht, in dit document: 'Ik heb op verzoek van Jan van Cuyk Hendriksz, rentmeester van het graafschap Culemborg, een boomgaard op de Redichemse Waard opgemeten. Men heeft mij verteld dat Gerrit van Culemborg Melchiorisz deze boomgaard in erfpacht heeft. Ik heb de ligging van de boomgaard op deze kaart getekend en ik heb vastgesteld dat deze binnen zijn huidige omheining 1 morgen en 53 Culemborgse roeden meet. Ten bewijze daarvan heb ik dit ondertekend op 11 mei 1559'. Het klei-

Landmetersstukken uit 1559 met betrekking tot een boomgaard op Redichem. Handschrift uit het archief van de Heren en graven van Culemborg, 31 × 43 cm en 31 × 22 cm. Gelders Archief, Arnhem

De erfpacht die Gerrit van Culemborg voor de buitendijkse boomgaard heeft betaald in 1551, zoals vermeld in de administratie, te vinden in het archief van de Heren en graven van Culemborg. Gelders Archief, Arnhem

*Van gherit van culemborch melchiorss van
 de boomgaard die hy tegen den boemijst voers
 kempte dyce in erf pacht heeft houden een
 mēgten voer anderhalve fl. ff. 1551*

nere papier, waarop het resultaat van de meting herhaald wordt, lijkt het titelblad van de twee. Dat idee wordt versterkt doordat de tekst daarop begint met Item. Dit woord geeft aan dat het om een deel van een serie gaat, dus waarschijnlijk had de rentmeester van het graafschap deze landmeter meerdere opdrachten tegelijk gegeven. Het is aannemelijk dat vrouwe Elisabeth (de laatste vrouwe en eerste gravin van Culemborg, 1475-1555) de erfpacht van deze boomgaard aan Gerrit Melchiorss. verleend had. Zij bezat namelijk ook de naastgelegen percelen. De betaling van deze erfpacht vinden we inderdaad terug in de Rekening van het graafschap. Hierboven een voorbeeld uit de Rekening over 1551, waarin (ook hertaald) staat: 'Van Gerrit van Culemborg Melchiorss van een boomgaard die hij naast de eerder genoemde boomgaard buitendijks in erfpacht heeft [...] 2 pond, 14 stuivers'.

Gerrits vader Melchior (circa 1490-1575) was een bastaardzoon van Hubert van Culemborg (zelf ook een bastaard) en zijn moeder Helena was een bastaarddochter van Anthony van Lalaing, de tweede echtgenoot van vrouwe Elisabeth. Melchior en zijn afstammelingen behoorden niettemin tot de elite van Culemborg. Melchior is vooral bekend als een van de executeurs van het testament van Elisabeth en daarmee medeverantwoordelijk voor het stichten van het Elisabeth Weeshuis. Zijn zoon Gerrit werd onder meer schout van Culemborg. Van leden van de elite werd verwacht dat zij een deel van hun inkomen aan de armen afstonden. Gerrit van Culemborg wendde zijn inkomsten uit de boomgaard hiervoor aan. Dat blijkt uit een rentebrief van 15 mei 1552 in het archief van het stadsbestuur, in het Regionaal Archief Rivierenland in Tiel. In de rentebrief staat een toezegging dat hij jaarlijks op St. Ambrosiusdag (7 december) uit de opbrengst van de boomgaard twee gouden philippusguldens aan de Armenpoth zal schenken. In de rentebrief is de locatie van de boomgaard beschreven, namelijk 'op Redinchem aen toude veer'. De buitendijkse boomgaard heette ook wel Oud Veer, en tegenwoordig Pikse Bogerd.

Voor- en achterzijde van een philippusgulden. De munt met een beeltenis van Sint Philippus werd in opdracht van Filips (Philips) de Schone (1478-1506) vanaf 1496 in Brugge geslagen. Hij had bij uitgifte een waarde van 25 stuivers, vanaf 1517 was dat 28 stuivers. Amsterdam Museum, Amsterdam

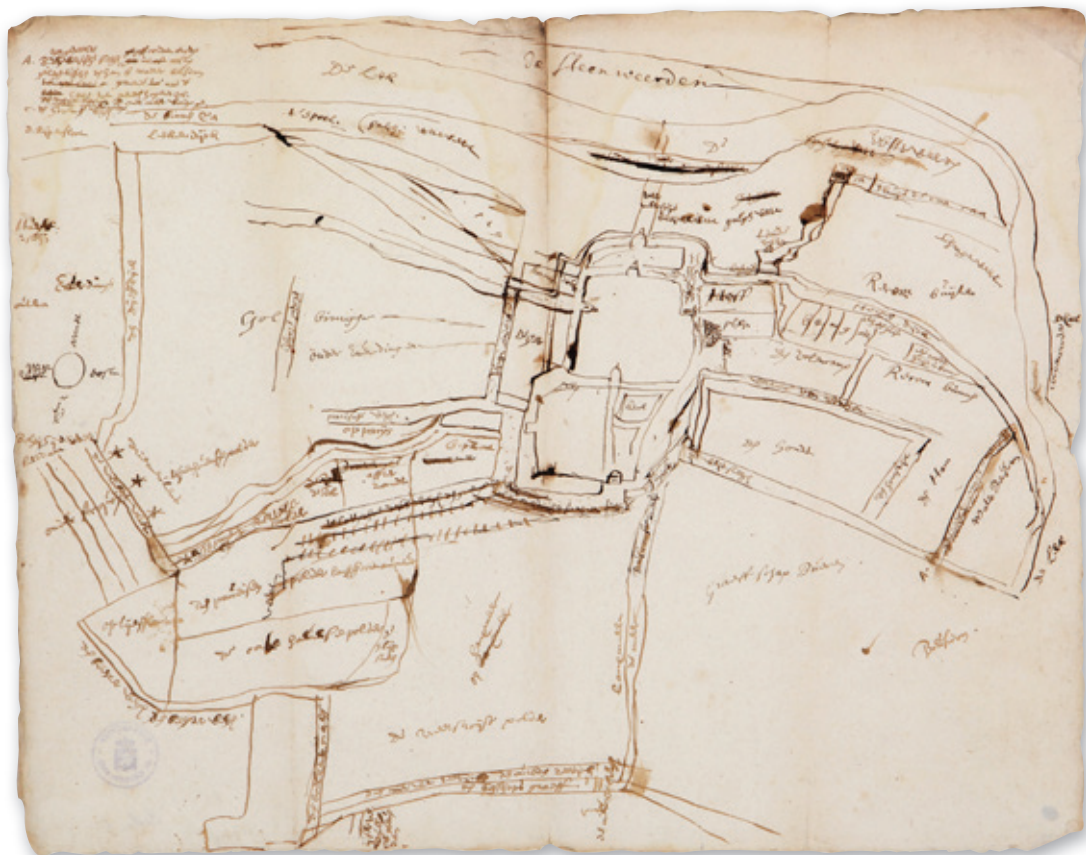

4 Schets van de grenzen van het graafschap Culemborg, circa 1650

In het Gelders Archief te Arnhem ligt de oudste kaart van het graafschap Culemborg die onze zoektocht in de archieven heeft opgeleverd. Het is een ruwe, uit de hand getekende schets, niet op schaal, die op het eerste gezicht van weinig waarde lijkt. Het is echter, zoals hieronder wordt toegelicht, de weerslag van een belangrijke stap in het vastleggen van de grenzen (of 'limieten', zoals ze toen genoemd werden) van het graafschap. Het bestaan ervan laat zien dat een schetskaart, hoe eenvoudig ook, gebruikt werd bij het oplossen van territoriale geschillen.

We kunnen Culemborg herkennen, maar de stad, in het midden, is veel te groot weergegeven. Daardoor zijn de omringende

4.1 Schetskaart uit circa 1650 van het graafschap Culemborg, te vinden in het archief van de Heren en graven van Culemborg. Handschrift, 33 × 41 cm. Gelders Archief, Arnhem

buitengebieden op hun beurt te klein. Er staan veel namen op de kaart, zowel langs de grenzen, aan weerszijden ervan, als binnen die grenzen. Deze namen, de verschrijvingen en de doorhalingen ontnemen het zicht op wat nu werkelijk van belang is om de kaart te begrijpen. Daarom hebben we ervoor gekozen om zowel op de schetskaart als op een actuele kaart dezelfde locaties in de oude stad en aan de grenzen van het gebied met genummerde rode punten te markeren. Zo kunnen we beter begrijpen wat er op de schetskaart is aangetekend.

4.2 De schetskaart naast een actuele kaart van Culemborg. Beeldbewerking met het computerprogramma Georeferencer door Kees Molders, Culemborg

Met een aanloop vanuit de Nieuwstad met de molen (1) en de Lanxmeerse of Binnenpoort (2), komen we via de Goilberdingerspoort (3) bij de Lekpoort (4). Volgen we de rode punten nu verder via het Veerhuis (5) en de haven, met de klok mee, dan komen we via de dijk eerst op de noordelijkste punt van Redichem (6) en gaan dan over de Beusichemsedijk naar het zuiden, tot aan de Weidsteeg (7). Die vormt de grens met Beusichem en we volgen hem naar het westen, via (8) naar punt (9) waar de Weidsteeg de waterloop de Meer kruist. We gaan langs de Meer naar het zuiden en bij de Nieuwe Brug (10) slaan we rechtsaf de Zeedijk op. Aan onze linkerhand hebben we op het eerste stuk (de Nieuwe Zeedijk) de grens met Buren, vervolgens zien we op het tweede stuk (de Oude Zeedijk) links van ons Mariënwaerdt. Dan nemen we bij (11) de Oude Waag naar rechts tot aan de Oude Beesdseweg (12) en vervolgen onze weg westwaarts over de Kooiweg Oost, met Beesd aan onze linkerhand, tot het westelijke puntje van de driehoekige polder

Liefland (13), waar Culemborg grenst aan Acquoy. We volgen de grens tot de Molenkade, die loopt van punt (14) naar (15) en bereiken daarmee de Diefdijk. Via punt (16), waar de Diefdijk aansluit op de Lekdijk, bereiken we rechtsaf over de dijk ten slotte weer ons uitgangspunt bij de Haven en de Lekpoort. Op deze schetskaart zijn de wegen in en om Culemborg behoorlijk uit hun verband getrokken, maar we hebben onmiskenbaar de route getraceerd langs de grenzen van het graafschap.

De kaart, in de archiefbeschrijving gedateerd op circa 1650, is destijds gemaakt in het kader van geschillen met Gelderland over de zelfstandigheid van het graafschap Culemborg, dat in vroeger jaren voor een groot deel in leen was van de hertog van Gelre. In bijbehorende, voor ons moeilijk leesbare documenten zijn de grenzen, limieten, van het graafschap beschreven zoals ze in veertiende- en vijftiende-eeuwse leenbrieven waren uitgedrukt. Op 14 februari 1676 maakte de drossaard (vertegenwoordiger van de graaf) van Culemborg met bestuurders van aangrenzende gebieden een rijtoer langs de limieten. Het verslag ervan is in goed leesbaar afschrift bewaard gebleven. Daarin zijn alle feiten en verplichtingen ten aanzien van aanleg en onderhoud van wegen, waterwegen en infrastructuur vastgelegd en de in het verslag beschreven route vanaf de Lekpoort, de noordelijke uitgang van de stad, rechtsonder over de Lekdijk enzovoort kan aan de hand van bovenstaande kaart precies gevolgd worden. De kaart voldeed daarmee voor het doel waarvoor hij gemaakt was, of dat nu vóór, tijdens of na deze rijtoer was.

Voet van Oudheusden heeft in zijn *Historische Beschrijvinge van Culemborg* deze geschillen uitgebreid vastgelegd, tot en met de uiteindelijke bevestiging van de soevereiniteit van het graafschap Culemborg in een brief van de Staten van Gelderland van 9 april 1677. Hij schrijft trots: 'Hier zien wy Culenburch, dat van den eersten aanleg een onafhankelyke en Souveraine Heerlykheit is geweest, dog in 't laetste van de verloperne Eeuw, zoo van den eenen als anderen kant betwist, in zyn aloud Recht en Souverainiteit voor altoos bevestigt'.

Zelf op pad

U kunt zelf per fiets de grenzen van het graafschap verkennen aan de hand van de Voet-fietstocht 'Langs de grenzen van het graafschap Culemborg',

die u vindt op de website www.voetvanoudheusden.nl onder Publicaties > Fietstochten en wandelingen.

5 De eerste opgemeten kaart van het graafschap, 1749

5.1 'Plan van de stad en het geheel Graefschap van Kuijlenborg', getekend in 1749, te vinden in het archief van de Heren en graven van Culemborg. Handschrift, papier op linnen, 116 x 132 cm. Gelders Archief, Arnhem

In het midden van de achttiende eeuw was er nog geen kaart van het graafschap Culemborg die zich in kwaliteit kon meten met die van de Vijfheerenlanden uit 1741 (afbeelding 2.1). Aan deze situatie kwam in 1749 een einde door de publicatie van een kaart van het graafschap en de omliggende gebieden.

Kaartbeschrijving

De cartouche van deze kaart vermeldt: 'Plan van de stad en het geheel Graafschap van Kuijlenborg. Opgenoomen en in 't ligt gebragt door Willem Isak Steven Marlet de Roussij. Voor deezen Ordinaris Ingenieur ten dienste dezer landen en nu gepensioniert Lieutenant van de Guardes te Voet, of Capitain van de Infanterie. 1749'. De cartouche draagt trots het wapen van Culemborg met een gravenkroon.

Alle polders van het graafschap en hun wegen en weteringen zijn op de kaart aangegeven en benoemd. De meeste van deze namen leven tot op heden voort in de wijknamen van het moderne Culemborg. Enkele polders ten westen van de Diefdijk hoorden indertijd ook bij Culemborg: Everdingen, Gouwenes, Autena, Zijdsdal, Zijderveld en Lang-Bolgerije. De overige op de kaart zichtbare polders van de Vijfheerenlanden zijn ook van hun naam voorzien. De belendende gebieden ten zuiden en oosten van het graafschap zijn vermeld, maar niet tot op polderdetail.

Voor de hele kaart geldt dat de voor Culemborg belangrijke infrastructuur zoals sluizen, bruggen en molens is meegenomen. Van de stad is alleen het stratenpatroon geschetst en zijn de kerken, stadspoorten en muurtorens in rood gemarkeerd. Boerderijen en huizen buiten de stad, getekend als rode blokjes, zijn geconcentreerd langs dijken en wegen. Twee boerderijen midden in het vrijwel lege zuidwestelijke buitengebied van de stad, dat 't Veld genoemd werd (en wordt), vallen op (afbeelding 5.2): een onbenoemde boerderij in de polder De Welborn en ten oosten daarvan 't Huijs Rietveld in de gelijknamige polder. Beide lagen aan de Rietveldseweg, een eeuwenoude weg over een stroomrug. In de noordwestelijke punt van De Welborn vond eind jaren 1950 ontgronding plaats: het zand hieruit diende voor de aanleg van de tweede rijbaan van Rijksweg A62 (tegenwoordig de A2). In de zandput werd een zwembad aangelegd, dat uitgroeide tot Recreatieoord De Welborn, in 2024 Parc Beaugarde. Inmiddels ligt dit aan de rand van de bebouwde kom van Culemborg. Meer over de historie van de andere boerderij leest u in de kadertekst 'Hofstede der Domeinen op Rietveld' tussen hoofdstuk 6 en 7.

Doel van de kaart

Mogelijk werd de kaart gemaakt ter gelegenheid van het feit dat erfstadhouder Willem IV, prins van Oranje, in 1748 het graafschap, de stad en de landen van Culemborg ten geschenke had gekregen van het Kwartier van Nijmegen, dat voorheen de positie van graaf

5.2 Uitsnede van afbeelding 5.1 met twee boerderijen in de polders Welborn en Rietveld.

bekleedde. In oktober 1748 vond in Culemborg de plechtige inhuldiging plaats, waarbij de prins zelf overigens niet aanwezig was. Het is aannemelijk dat de maker, Marlet de Roussij, de kaart in opdracht maakte: de schutters van het gemeeneland, dat wil zeggen de polders van Culemborg, hadden hem namelijk geholpen met de opmetingen. Er is echter in de administratie van het graafschap geen bewijs voor een opdracht gevonden.

Marlet de Roussij presenteerde één exemplaar aan de prins van Oranje, één aan de Nassause Domeinraad (het bestuurscollege in Den Haag dat de domeinen van de Oranje-Nassaus beheerde) en één aan de Grafelijke Raad in Culemborg. Als vergoeding voor gemaakte kosten en het uitwerken van de kaart was hem uit de kas van de Culemborgse Domeinen f 100 uitbetaald en de schutters ontvingen samen f 97,50 voor gedane diensten (afbeelding 5.3).

De vergoeding

Marlet de Roussij was niet tevreden met zijn vergoeding en ging herhaaldelijk langs bij Abraham Perrenot, de neef van de grafelijke raadsheer Jacob Perrenot en sinds 1748 rentmeester van het graafschap, 'om eenige kleine douceur of besoldinge voor syne gedaene

5.3 Marlet de Roussij kreeg voor het opmaken van een kaart f 100, de schutters kregen f 97,50. Post in de Rekening van het graafschap Culemborg over 1748. Gelders Archief, Arnhem

N° 124. Aan den Heer Capitain en Ingenieur Marlet de Roussij ter Ordonnantie betaalt Een Honderd Guldens in Extinctie van de Uyl gegevene penningen by 't formieren van de Kaarten des Graafschaps 100. —

N° 125. Voor gebane Diensten ten voorz. opzigt aan de Schutters van 't gemeenland. 97. 10.

5.4 Marlet de Roussij kreeg bovendien f 200. Post in de Rekening van het graafschap Culemborg over 1749. Gelders Archief, Arnhem

N° 126. Op Ordonnantie van Haar. Ed: Mog: die van den Raad en Rekeninge van Syn Hoogheytse betaalt aan den Heer Capitain en Ingenieur Marlet de Roussij voor 't opmaken van een Kaarte des Graafschaps Culemborgz een Summa van 200.

5.5 Post in de stadsrekening van Culemborg uit 1749. 'NB de wapens daaromme geschildert zijn door de leden van de magistraat in 't particuliere betaalt'. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

N° 108. Aan den Heer Marlet voor 't opmaken van een Kaarte van 't gemeenland NB de Wapens daaromme geschildert zijn door de leden van de magistraat in 't particuliere betaalt. 50.

moeijte'. Na ingewonnen advies van de prins en de Grafelijke Raad besloot de Nassause Domeinraad alsnog een extra bedrag van f 200 te betalen (afbeelding 5.4). In de brief daarover had de Nassause Domeinraad het echter over 'eenen Marlet de Roussij', alsof hij hen onbekend was, maar erkende wel dat met de eerste f 100 alleen zijn kosten vergoed waren. Zou het dan toch zijn eigen initiatief geweest zijn?

Marlet de Roussij maakte ten slotte nog een exemplaar van de kaart voor het laagste bestuurscollege in de Culemborgse hiërarchie, de magistraat – het stadsbestuur van Culemborg. Daarvoor ontving hij

een bedrag van *f* 50. Bij het afhoren, dat wil zeggen bespreken en goedkeuren van de stadsrekening over 1749 door de leden van de Grafelijke Raad, moet er nog een discussie plaatsgevonden hebben over de wapens van de stadsbestuurders, die kennelijk op de kaart waren aangebracht. De aantekening bij deze post in de stadsrekening maakt duidelijk dat de heren daarvoor zelf betaald hadden (afbeelding 5.5).

De afgebeelde kaart 5.1 bevindt zich in het archief van de Heren en graven van Culemborg in het Gelders Archief in Arnhem. Het zal daarom het aan de Grafelijke Raad aangeboden exemplaar zijn. Het is voor zover bekend de enig overgebleven kaart van de besproken serie van vier.

6 De Graafschappenkaart van Jacob Perrenot, 1761

6.1 'Kaart van de Graafschappen Buuren en Culeburg' van Jacob Perrenot, kopergravure, 51 × 85,5 cm, 1761. Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek, Utrecht

By COVENS en MORTIER, op den Vygendam te Amsterdam, word nitgegeeven: De Nieuwe KAArt van de GRAAFSCHAP
PEN BUUREN en CULENBURG, nevens de aangrenzende Oude Abdy van Marienwaard, het Ampt van Beest en Renoy, met de Baronie
van Ackoy, allen boven den Diefdyk, waarby tot meerder nut gevoegt zyn, de VYF HEEREN LANDEN, uit de Nieuwe Kaart daar
van zynde verkleind, verbeterd en ten aanzien van de Princelyke Domeynen in deze Afteekening begrepen. Meerkundig opgenoo
men door den Heere en Mr. JACOB PERRENOT, Ordinaris Raad in den Hove des Graafschaps Culemburg: de Prys is 2 GL. 10. S.

6.2 Advertentie voor de
Graafschappenkaart in de
Leydse Courant van 27
november 1761. Delpher

De volgende en meest uitgebreide kaart van het graafschap Culemborg werd door Jacob Perrenot in 1761 commercieel uitgebracht bij de vermaarde uitgever Covens & Mortier in Amsterdam. Deze kaart omvat, zo vermeldt de cartouche, de 'Graafschappen Buuren en Culemburg, neffens de aangrenzende Oude Abdy van Marienwaard, het Ampt van Beest en Renoy met de Baronnie van Ackoy, alle boven den Diefdyk gelegen en meetkundig opgenomen, mitschaders van eenige aangrenzende landen en polders, waarby tot meerder nut gevoegt zijn De Vyf Heeren Landen uit de Nieuwe Kaart daar van zynde verkleint, verbetert'.

Het is niet bekend hoe de opdracht voor het maken van deze kaart tot stand is gekomen. Er werd voor geadverteerd, hij kostte twee gulden en tien stuivers. Er zijn meerdere exemplaren in archieven bewaard gebleven, zowel ongekleurd als op diverse manieren ingekleurd. Over Perrenot, grafelijk Raadsheer in Culemborg, en zijn stadsplattegronden is uitvoerig geschreven in Voetnoot 2022-74.

De opmeting en samenstelling van de kaart

Uit de aantekeningen van Perrenot weten we dat hij afstanden mat door al lopend passen te tellen en die om te rekenen naar Rijnlandse roeden. 'Afpassen' is een methode die tot diep in de negen-

6.3 De cartouche
rechtsonder op de Graaf-
schappenkaart van Jacob
Perrenot. Uitsnede van
afbeelding 6.1.

6.4 Schets van Schoonerwoerd, Jacob Perrenot, 20 × 12 cm. Er staat: 'Schoonerwoerd: [in de kantlijn:] Een keten is 5 Rhijnlantse Roeden lang. [onder het schetsje:] NB. Gezien hebbende dat het dorp Schoonerwoerd niet heel accuraat is in de Caaert der VijfHeerenLanden sende ik deze aftekening om de defecten te corrigeren, met verzoek om die niet te verliezen. De maat is hier viermaal grooter als in mijn kleyncaart'. Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek, Leiden

er in 1753 een kaart van het graafschap Buren in druk verschenen was, die terugging op een manuscriptkaart uit 1664. Deze moet hij gekend hebben, maar nader onderzoek is nodig om vast te stellen of hij die kaart ook als bron gebruikt heeft.

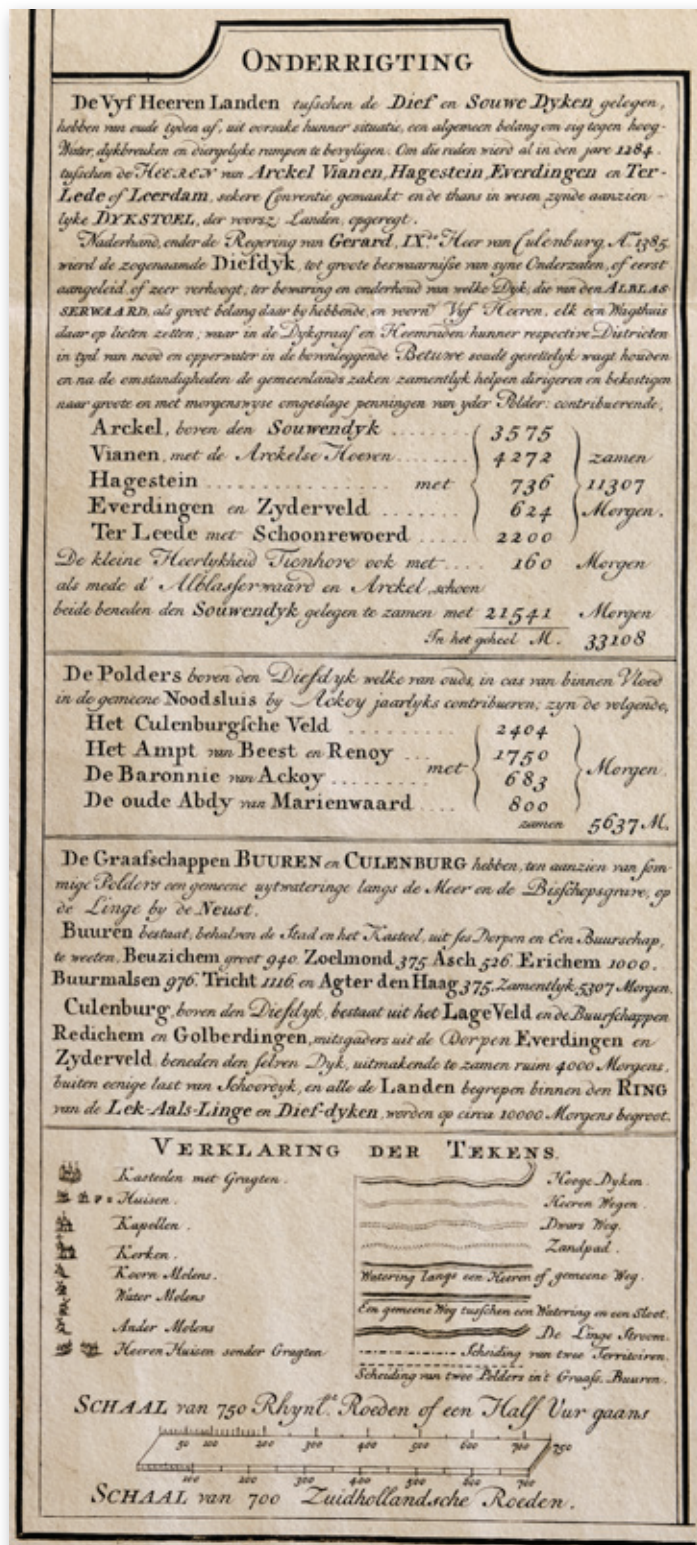
Perrenot nam niet klakkeloos delen van de kaart van de Vijfheerenlanden over. Hij was bijvoorbeeld niet tevreden met de weergave van het dorp Schoonrewoerd, getuige zijn nauwgezette hermeting van het dorp. Hier gebruikte hij een meetketting, die hij in de kantlijn van de onderstaande schets vermeldt: *'Een Keten is 5 Rhijnlandse Roeden Lang'*. Dit is meteen de enige aanwijzing omtrent het gebruik van een meetketting door Perrenot die we hebben gevonden. Op de 'aftekening' van Schoonrewoerd geeft Perrenot tevens aanwijzingen aan de graveur van zijn Graafschappenkaart. Hij vraagt voor de zekerheid het schetsje niet kwijt te raken.

Naast dergelijke schetsen maakte hij ook grotere kaarten die hij verwerkte in zijn Graafschappenkaart. Een voorbeeld is de kaart van het gebied tussen Vianen, de Diefdijk, Leerdam en Arkel. Dat is hetzelfde gebied als dat van de Vijfheerenlandenkaart, die hij in

6.5 Perrenots ontwerp-schets voor het westelijk deel van de Graafschappenkaart vergeleken met de uiteindelijke, gedrukte kaart (niet ingekleurd). Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek Leiden | Kees Molders, Culemborg

6.6 De toelichting links onder op de Graafschappenkaart van Jacob Perrenot. Het eerste vak van de Onderrigting gaat over de kosten van de Diefdijk, te betalen door de Vijfheerenlanden. Het tweede vak gaat over de kosten van de noodsluis bij Acquoy, te verdelen over de polders ten oosten van de Diefdijk en het derde vak gaat over de uitwatering bij De Neust op de Linge, die door de graafschappen Buren en Culemborg moest worden betaald. In het onderste vak zien we een verklaring van tekens die gebouwen en (water)wegen aanduiden, alsmede schalen in Rijnlandse en Zuid-Hollandse roeden. Uitsnede van afbeelding 6.1.

feite ten minste gedeeltelijk opnieuw opgemeten heeft! We zien voornamelijk waterlopen. In afbeelding 6.5 ligt die kaart op de Graafschappenkaart, zodat duidelijk blijkt dat de schaal hetzelfde is en dat de kaart diende als ontwerp voor de uiteindelijke Graafschappenkaart.

Doel van de kaart

De Graafschappenkaart was blijkens de cartouche (afbeelding 6.3) niet alleen een eerbetoon aan de prins van Oranje, die graaf van Culemborg was. Hij was vooral bestuurlijk van aard, getuige de 'Onderrigting' of toelichting in de linkeronderhoek, die gaat over de verdeling van de onderhoudskosten van waterwerken. Die verdeling gebeurde naar oppervlakte, berekend in morgens (een morgen is circa 10.000 m², iets minder dan een hectare).

Twée voorbeelden van de waterstaatkundige infrastructuur op de kaart

De afgebeelde weteringen, sluizen en watermolens geven inzicht in de infrastructuur die nodig was om het land voldoende droog te houden.

Een eerste voorbeeld is de waterafvoer uit het gebied onder Culemborg. Hiervóór is beschreven hoe het graafschap Culemborg afloopt van het oosten naar het westen. De weteringen ten westen en zuidwesten van de stad voeren het water dan ook af naar de zuidwestelijke punt van het graafschap. Daar stonden aan de Molenkade vier watermolens, de zogenoemde Culemborgse Achtermolens, die het overtollige water via de Culemborgse Vliet afvoerden naar de Linge, waarin het bij De Horn geloosd werd. Daar waren nog eens drie zogenoemde voormolens nodig om het water tot de benodigde

6.7 Molenkade met de vier Culemborgse achtermolens. Uitsnede van afbeelding 6.1.

6.8 De Horndijk met de Culemborgse voormolens. Uitsnede van afbeelding 6.1.

hoogte op te malen. Hiervoor had Culemborg al in de veertiende eeuw een overeenkomst met Acquoy gesloten.

Den Braad Aal

Bij de aansluiting van de N320 aan de A2 staan nog enkele gebouwen van het vroegere gehucht Bradaal, gebouwd rondom de voormalige 'Christelijke School in 't Veld van Beesd en Culemborg', in 2024 een garagebedrijf. De naam is een verbastering van 'De gebraden Aal', de naam van de herberg

die aan de overzijde van de Molenkade gestaan heeft (zie afbeelding 6.7). Marlet de Roussij en Perrenot vermelden beiden de herberg op hun kaart van het graafschap. De naam was niet uniek: ook in Herwijnen, bij het veer van Brakel, was er vroeger een herberg met dezelfde naam.

6.9 De gedempte sluis bij Het Spoel.
Uitsnede van afbeelding 6.1.

Een tweede voorbeeld betreft een ook in Perrenots tijd al voorbijge situatie, namelijk uitwatering in de Lek bij Het Spoel. Tegenwoordig ligt daar Werk aan het Spoel, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, maar de naam Spoel dateert van vele eeuwen eerder toen er nog geen Lekdijk was en op deze plek water 'uitspoelde' in de rivier. Na de aanleg van de Lekdijk was de hierboven beschreven afvoer naar de Linge noodzakelijk. Later, in het begin van de achttiende eeuw, veroorzaakten verzandingen stroomopwaarts in de Rijn stuwingen met als gevolg dat het water in de Linge zo hoog stond dat er niet op geloosd kon worden, terwijl het in de Lek zo laag stond dat hij onbevaarbaar was geworden. Na veel discussie over de beste oplossing werd er besloten bij Het Spoel op de Lek te gaan lozen: er werd een molenvliet gegraven, een stenen sluis in de Lekdijk gebouwd en de watermolens van de Molenkade werden naar de locatie bij Het Spoel verplaatst. Na een jaar of zeven was het bovenstroomse probleem opgelost en kon de oude situatie weer hersteld worden.

De stenen sluis werd dichtgemetseld, maar was rond 1761 kennelijk nog zo zichtbaar aanwezig, dat Perrenot hem als gedempte sluis op de kaart heeft opgenomen.

Gedenkzuil

Wie scherpe ogen heeft, ziet op afbeelding 6.9 in de oksel van de Lekdijk en de Diefdijk een zuil afgebeeld. Hier stond ooit de kapel van Goilberdingen, waarvan de resten in 1712 werden opgeruimd. In plaats daarvan werd een gedenkzuil opgericht, die, net zoals de gedempte sluis, in de tijd van Perrenot een opvallend bouwwerk geweest moet zijn. De zuil moest op zijn beurt in 1841 plaatsmaken voor Fort Everdingen. In het voorjaar van 2024 is een reconstructie van de zuil op min of meer dezelfde locatie, maar noodgedwongen

wel hoger, op de fortwal geplaatst. De gedenksteen is al die jaren bewaard gebleven bij de rooms-katholieke kerk van Everdingen. De zuil werd in september 2024 aansluitend aan de officiële onthulling ingezegend door de pastoor van de Everdingse parochie.

Eendenkooien

Eendenkooien zijn in het landschap vaak nauwelijks zichtbaar, maar op de kaart en vanuit de lucht gezien zijn het opvallende landschapselementen. De vorm van de rechthoekige vijver met vanuit de hoekpunten lange vangpijpen wordt wel vergeleken met een roggenei. In Perrenots tijd waren ze echter wel duidelijk zichtbaar door de beplanting met bomen en struiken rondom het terrein.

Eendenkooien waren destijds vaak al eeuwenoud. Ze werden vanaf de vijftiende eeuw aangelegd in de laaggelegen komgronden van het Nederlandse rivierengebied. Vanwege de hoge aanlegkosten gebeurde dit op initiatief van grootgrondbezitters, die het beheer van de kooi vervolgens verpachtten. Er werden niet alleen eenden gevangen, maar ook andere vogels en in de kooivijver werd

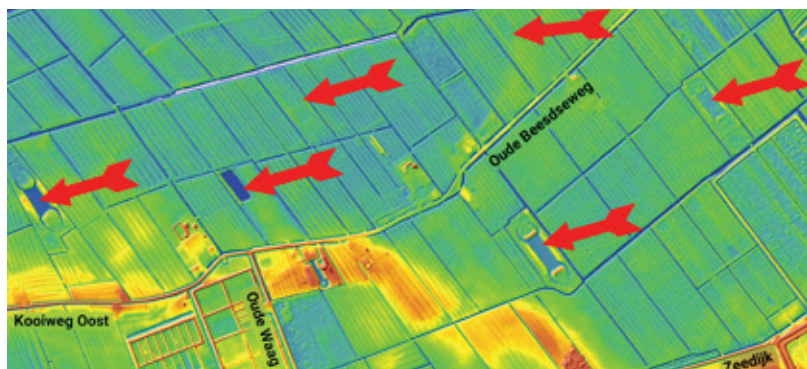

6.11 Eendenkooien langs de Diefdijk.
Uitsnede van afbeelding 6.1.

6.12 Eendenkooien in de zuidelijke polders.
Uitsnede van afbeelding 6.1.

6.13 Hetzelfde gebied als in afbeelding 6.12, met pijlen bij de op de hoogtekartaat nog zichtbare sporen in het landschap. Beeldbewerking Kees Molders, Culemborg

ook gevist. Eendenkooien leverden daarnaast eendeneieren op en hakhout. Niet alle eendenkooien op deze kaart hebben de tand des tijds doorstaan. Voornamelijk door de afname van het aantal vangsten raakten de meeste kooien in onbruik en verlandden. Deze zijn tegenwoordig vaak nog wel als relictten in het landschap zichtbaar.

De opname van de eendenkooien, veelal gepacht van het graafschap, completeren het bestuurlijke karakter van de kaart. Zij vertegenwoordigden naast de niet op de kaart gespecificeerde pachtlanderijen en hofsteden een belangrijke inkomstenbron van het graafschap, die net als de waterstaatkundige infrastructuur aan de uitgavenkant bestuurlijke aandacht nodig had. De Graafschap-penkaart was daarom een toonaangevende kaart in zijn tijd, die zelfs in de negentiende eeuw nog gebruikt werd.

De hofstede der Domeinen op Rietveld

't Huijs Rietveld, dat we al gezien hebben op de kaart van Marlet de Roussij, is onder de benaming 'Hofstede der Domeinen op Rietveld' in 1791 in kaart gebracht.

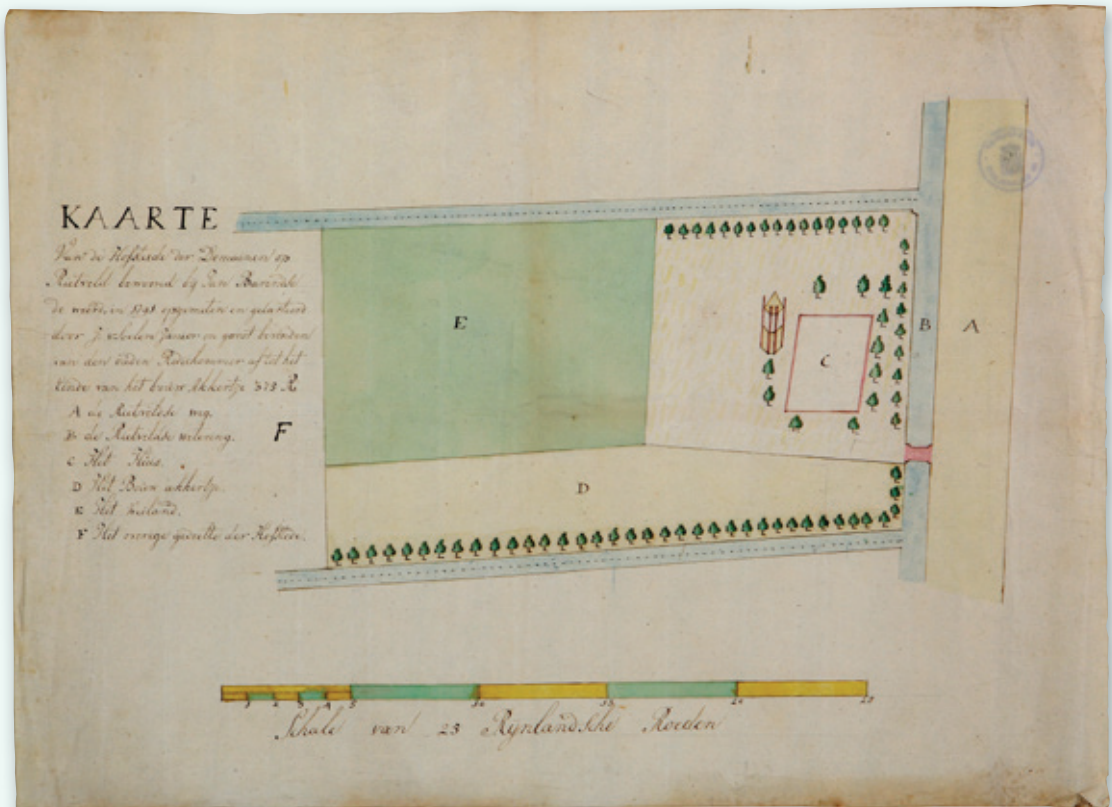
De kaart: vakwerk

Op de kaart staat vermeld: 'Kaarte van de Hofstede der Domainen op Rietveld bewoond bij Jan Barendse de Weerd, in 1791 opgemeten en gecarteerd door J. v. Soelen Junior en groot bevonden van den ouden Redichemmer af tot het einde van het bouwakkertje 375 Roeden' (roeden als oppervlaktemaat, hier dus circa 0,5 hectare).

Het water in de oude Redichemmer, ook wel Rekemer genoemd, kwam uit

de polder Redichem ten noordoosten van de stad. Via de stad en de Nieuwstad stroomde het via een duiker onder de stadsgracht door en verder langs de Rietveldseweg naar het Culemborgse Veld, het buitengebied ten zuidwesten van de stad, vanwaar het via de Culemborgse Vliet in de Linge werd geloosd. Op de kaart van Marlet de Roussij (zie hoofdstuk 5) en op de Graafschappenkaart (zie hoofdstuk 6) heet de waterloop buiten de Nieuwstad eerst Karne melksvaart en verderop Rietveldse Wetering. Het gebruik van de naam 'oude Redichemmer' op dit kaartje van de hofstede suggereert dat het in de volksmond zo genoemd werd. Dat doet ook de in 1948 vastgestelde naam van

Kaart van de hofstede der Domeinen op Rietveld, opgemeten en gekarteerd door J. van Soelen junior, het noorden onder. Handschrift, 33 x 45 cm. Kaart uit 1791 in het archief van de Heren en graven van Culemborg. Gelders Archief, Arnhem

de huidige Oude Rekemerstraat, die deels het tracé van deze afwatering volgt. Van Soelen vermeldt niet of de hofstede op een terp of wierd lag, maar op de plek van de hofstede, in de knik van de Rietveldseweg, staat nog steeds een (inmiddels nieuwgebouwd) huis een stuk hoger dan de weg.

De maker van de kaart

Deze manuscriptkaart onderscheidt zich van eerder getoonde kaarten uit de achttiende eeuw door zijn eenvoud en functionaliteit. Hij lijkt op een make-laarsadvertentie van vandaag de dag, zij het met meer privacygevoelige gegevens (de naam van de bewoner) en minder financiële informatie (koop? pacht? kosten?). De maker Jan van Soelen was werkmeester van Domeinen, Stad en Gemeeneland van Culemborg, in moderne termen: hoofd openbare werken van het graafschap. Zijn werk bestond uit het inspecteren van alle bouw- en graafwerkzaamheden, van bestek tot inkoop van materialen en uitvoering, zowel van onroerend goed als van landinrichting (boomgaarden, grienden) en waterwerken in het gehele graafschap. In dat kader adviseerde hij ook bij verpachtingen en tekende zakelijke plattegronden zoals deze kaart.

De bewoners

Jan Berendse de Weerd was bijna 30 jaar boer in het Culemborgse Veld. Hij was geboren in Zijderveld en trouwde

daar op 12 november 1747 met Anneken (Annigje) Aaldersen Streef. Ze kregen een aantal kinderen, telkens in Zijderveld, waar ze werden gedoopt en waar sommigen ook jong overleden en werden begraven. Op 22 mei 1763 werd voor de eerste keer een kind in Culemborg gedoopt. Dat sluit aan op de registraties in de rekeningen van het graafschap Culemborg, waarin De Weerd vanaf 1762 pachter was van 'de hofsteede met 6 morgen op Rietveld' (1 morgen was iets minder dan een hectare, 10.000 m², groot). Iedere zes jaar werd de pacht weer met zes jaar verlengd, tot de rekening over 1792, waarin staat dat de *weduwe* Jan Berendse de Weerd de pacht van inmiddels f 100 nog voor een jaar betaalt. Dit wijst erop dat de kaart gemaakt werd om een nieuwe pachter aan te trekken. Jan Berendse de Weerd werd begraven in Zijderveld op 30 november 1791 en werd daartoe op 26 november van de Culemborgse Barbarakerk daarheen overgebracht.

Hoe liep het af? Jan van Soelen had zich de moeite van het tekenen van deze kaart kunnen besparen: de weduwe en haar zoon Arie de Weerd kochten de hofstede met daarbij circa 3 hond (een halve morgen) land voor f 500, waarvan ze f 200 direct betaalden. Daarbij pachtten ze ook de resterende 5 morgen, 3 hond land, zodat ze op hetzelfde land van 6 morgen verder konden boeren.

7 De gemeentegrens van Culemborg

Tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) werden gemeenten naar Frans voorbeeld vormgegeven en verloor het stadsrecht zijn betekenis. Na het nodige verzet hield ook het graafschap Culemborg in 1798 op te bestaan als soevereine eenheid. Het staatje Culemborg werd ingedeeld bij het Departement van den Rhijn en viel uiteen in de gemeenten Culemborg en Everdingen. In de jaren daarna veranderden regelmatig de naamgeving en de indeling van de departementen of provincies waar Culemborg onder viel. In de grondwet van 1814 werd vastgelegd dat Culemborg tot de provincie Gelderland behoorde. De provinciegrens tussen Gelderland en Holland viel in eerste instantie samen met de voormalige westgrens van het graafschap, totdat die in 1820 werd verlegd naar de Diefdijk.

In hoofdstuk 4 is te lezen hoe in de zeventiende eeuw de grenzen van het graafschap werden vastgesteld en vastgelegd. Maar waar lagen de grenzen van de nieuwe gemeenten en hoe werden die vastgesteld? Het vastleggen van gemeentegrenzen was onderdeel van de taak van het in 1811 door Napoleon opgerichte Kadaster. Het proces-verbaal uit 1831 waarin de gemeentegrens van Culemborg door het Kadaster werd vastgesteld is bewaard gebleven.

Proces-verbaal van bepaling der grenzen

In het proces-verbaal is te lezen dat de landmeter van het Kadaster samen met de 'aanwijzers' uit Culemborg, waarnemend burgemeester W. Alpherts, G. Sillevius en J. van Dillen, een rondgang

7.1 Detail uit het proces-verbaal waarmee de grenzen van de gemeente Culemborg werden vastgelegd, 3 oktober 1831. Kadastermuseum, Arnhem

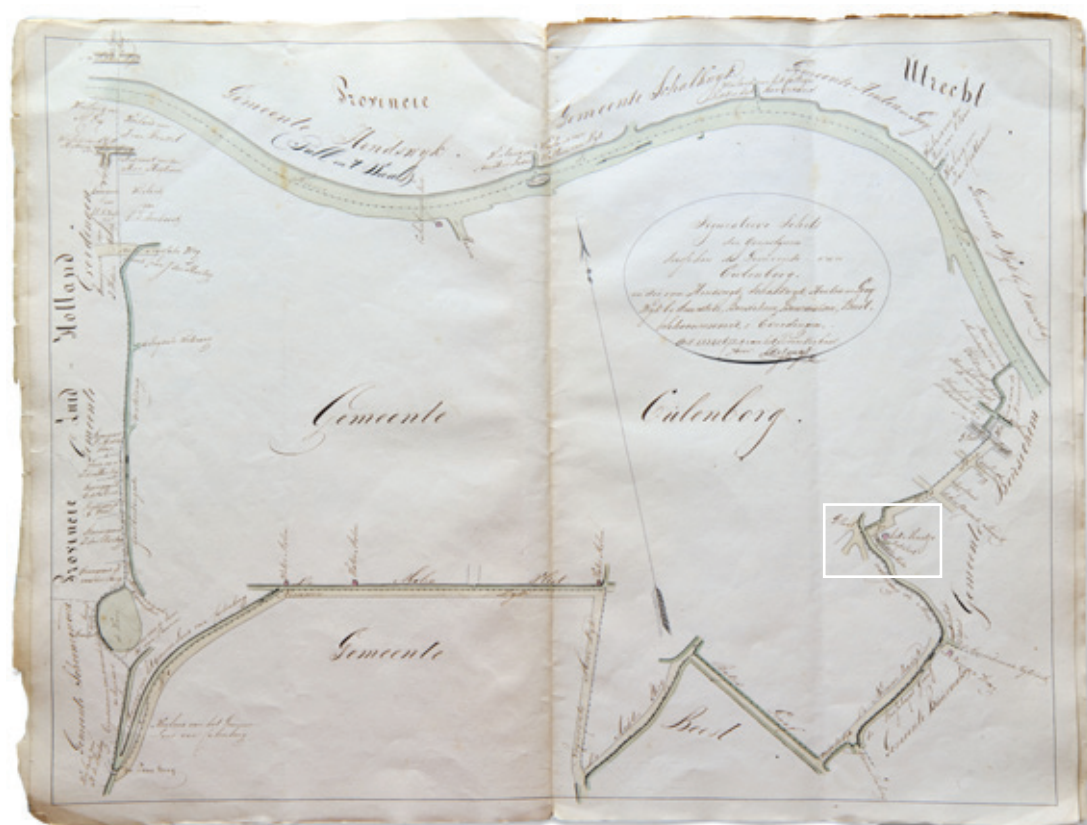

langs de gemeentegrens gemaakt heeft. Begonnen werd in de noordwestelijke punt van de grens (de aansluiting van de Diefdijk op de Lekdijk) en vervolgens werd met de klok mee de grens vastgesteld, in samenspraak met aanwijzers van achtereenvolgens de gemeenten 'Honswijk, Schalkwijk, Houten en Gooy, Wijk bij Duurstede, Beusichem, Buurmalsen, Beest, Schoonrewoerd en Everdingen'. In het document is steeds een beschrijving van de ligging van de grens tussen twee gemeenten opgenomen en ondertekend door de aanwijzers van die gemeenten.

Behalve de beschrijving is in het proces-verbaal ook een 'figuratieve schets van de grenslijnen' opgenomen (afbeelding 7.2). Deze schets is met name bedoeld om complexere details uit de beschrijving te verduidelijken (zie bijvoorbeeld afbeelding 7.4). De schets is niet op schaal en eenduidige stukken grens zijn zeer globaal weergegeven.

Op de grens tussen Culemborg en Beusichem stond op twee plaatsen een grenspaal, destijds limietpaal genoemd. De bestaande grenspaal tussen de graafschappen Culemborg en Buren, waar de Weidsteeg aansluit op de Beusichemsdijk, werd onderdeel van de nieuwe gemeentegrens.

7.2 Figuratieve schets der grenslijnen uit 'Gemeente Culemborg Proces-verbaal van bepaling der grenzen', 1831. Kadastermuseum, Arnhem

7.3 De oorspronkelijke, maar eind twintigste eeuw gestolen hardstenen limietpaal uit 1786 op de Beusichemsedijk tussen Culemborg en Beusichem, hier op een foto uit 1966. Vanaf hier is het een half uur gaans naar Culemborg én naar Beusichem, daarom werd (en wordt) de paal in de volksmond wel 'halfuurspaal' genoemd. A.J. van der Wal | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

7.4 Grenspaal waar de Weidsteeg aansluit op watergang de Meer. Het proces-verbaal vervolgt over de grens tussen Culemborg en Beusichem: 'Vandaar wordt de limiet bepaald in eene zuidwestelijke rigting, eerst door gezegd verlengde dwars over den Lekken Dijk en vervolgens door gemelde zijde van de Weid steeg tot aan de zuidwestzijde van eene watergang de Meer genaamd, alswaar een grenspaal geplaatst'. Uitsnede van Afbeelding 7.2.

Over deze grens tussen Culemborg en Beusichem zegt het proces-verbaal: '... dwars over een water de wiel genaamd tot aan de ontmoeting van den noordoostelijken teen van den Lekken Dijk. Van dit punt gaat de grensscheiding zuidoostwaarts, langs de evengenoemde teen, tot in het verlengde van een grenspaal op den zuidwestelijken kruin van de Lekkendijk staand en in de richting van de noordwestzijde van de Weidsteeg ...'. Waar de Weidsteeg aansluit op de watergang de Meer werd een nieuwe paal geplaatst (zie afbeelding 7.4).

Opmerkelijk is wel dat de beschrijvingen niet altijd overgenomen werden in de processen-verbaal van aanliggende gemeenten. Zo wordt in het proces-verbaal van de gemeente Culemborg aangegeven dat de grens met Beesd deels langs de zuidzijde van de Oude Zeedijk loopt. In het proces-verbaal van de gemeente Beesd (dat op dezelfde datum door dezelfde personen ondertekend is!) staat dat de grens door het midden van de sloot aan de zuidzijde van de Oude Zeedijk loopt. Op de actuele kadasterkaart loopt de grens overigens langs de zuidzijde van de Zeedijk. Uit de stukken blijkt niet dat er discussie over de ligging van de gemeentegrens was. Het vastleggen van de grens in 1831 zal daarom een formaliteit geweest zijn en uit

het bovenstaande voorbeeld van de grens langs de Zeedijk blijkt ook wel dat er niet zo aandachtig met de vastlegging werd omgegaan.

In 1831 werd de gemeentegrens dus eigenlijk op dezelfde wijze vastgelegd als de 'limieten' of grenzen van het graafschap in de zeventiende eeuw (zie hoofdstuk 4). Aanwijzers van de graafschappen of gemeenten werden bijeengeroepen en gezamenlijk gingen men te voet of te paard langs de grens. De ligging van de grens werd vastgelegd door een beschrijving met schets, die door partijen ondertekend werd.

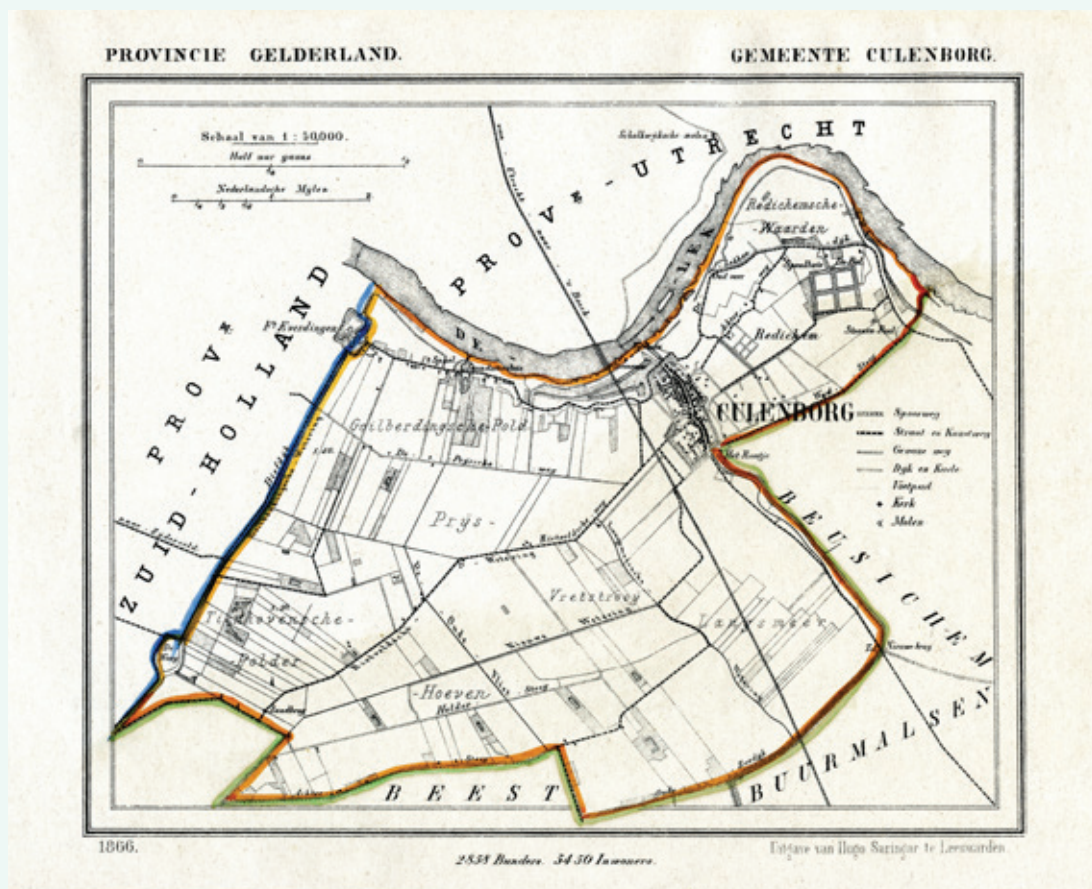
De gemeentegrens per 1 mei 1977

Op basis van de beschrijving uit het proces-verbaal en de figuratieve schets hebben wij de gemeentegrens van 1831 gereconstrueerd en over een actuele kaart met de actuele gemeentegrens gelegd (afbeelding 7.5). Hieruit blijkt dat de huidige gemeentegrens nog grotendeels gelijk is aan die uit 1831. Per 1 mei 1962 is het grondgebied van Culemborg uitgebreid met een deel van de toenmalige gemeente Beusichem om woningbouw aan de oostkant van de stad mogelijk te maken. Ten slotte zijn op 1 mei 1977 kleine delen van de op te heffen gemeente Beusichem en het toenmalige Buren bij Culemborg gevoegd.

7.5 De actuele gemeentegrens van Culemborg zoals te zien in zwart en rood op www.atlasleefomgeving.nl. De vervallen grens uit 1831 met Beusichem is in groen weergegeven.

Het Kuyperkaartje van Culemborg

Het Kuyperkaartje van Culemborg uit 1866. Litho, 20 x 26,4 cm. Particulier bezit

Jacob Kuyper (1821-1908) was 42 jaar toen hij als cartograaf begon aan een groot project: de Gemeenteatlas van Nederland. Na de Bataafs-Franse tijd was de gebiedsindeling van Nederland drastisch herzien. De lappendeken van provincies, steden en plattelandsgedieden werd ingedeeld volgens een nieuwe formule: de gemeente. Die term 'gemeente' werd overigens in 1798 voor het eerst gebruikt in een officieel stuk. Met die indeling kreeg Nederland drie bestuurslagen: landelijk, provinciaal en lokaal. Op het terrein van bestuur en justitie werden nieuwe wetten gemaakt. Het was voor ieder-

een wennen. Overigens: Nederland had in 1812 maar liefst 1144 gemeenten; anno 2024 nog 'maar' 342.

De Gemeenteatlas van Nederland

Per gemeente werden de grenzen opnieuw in een proces-verbaal vastgesteld. Kuyper en zijn uitgever zagen wel brood in die nieuwe informatie. Hij maakte gebruik van bestaande kaarten zoals de Topografische Militaire Kaart 1850, maakte daarvan een eigen geactualiseerd ontwerp per gemeente en stuurde dan een concept naar de burgemeester ter verificatie. Per provincie maakte hij ook nog een overzichts-

Jacob Kuyper op een
Carte de Visite uit circa
1883, gemaakt door atelier
De Lavieter & Co. te Den
Haag. Bibliothèque nationale
de France, Parijs

kaart. Alles bij elkaar was hij tussen 1864 en 1871 bezig met dit omvangrijke project.

Met het commentaar van de lokale mensen tekende hij een definitieve kaart, liet die in koper graveren, drukken en dan werd de hele stapel naar een bedrijf gebracht om de kaarten te laten inkleuren. Dat gebeurde overigens voor een deel door kinderarbeid. Over de kleurkeuze langs de grens aan de binnenkant en de buitenkant waren afspraken gemaakt.

De kaartjes van de gemeenten werden gedrukt bij Hugo Suringer (1834-1911) in Leeuwarden. Ze waren los te verkrijgen, voor scholen met korting, maar ook gebundeld in provinciale atlassen of, voor f 70, zelfs als atlas van heel Nederland. Die prijs vertegenwoordigt een waarde van circa € 1850 in euro's uit de eenentwintigste eeuw. Je kon bij Suringer intekenen op de kaarten en hij

kon verwachten dat alle gemeenten wel interesse zouden hebben. Al met al was de Gemeenteatlas een omvangrijk project.

Kuyper zette een standaard: alle gemeenten op vergelijkbare wijze getekend en zo goed mogelijk up-to-date gebracht. Ook voor Culemborg maakte Kuyper gebruik van andere kaarten, zoals van gegevens van het Kadaster. Onderaan dateerde hij de kaart op 1866, gaf de oppervlakte van 2858 bunder (hectare) aan en stelde het aantal inwoners op 5450. De gemeentegrens is aan de binnenkant geel gekleurd, buiten groen. Alleen de Diefdijk is blauw, omdat het een provinciegrens was. De schaal van dit kaartje is 1:50.000, dus 1 cm op de kaart is 500 meter. Er staan linksboven ook nog twee schaalstokken: half uur gaans en Nederlandse mijlen.

8 De nauwkeurigheid van oude kaarten

In de voorgaande hoofdstukken is een aantal oude kaarten waarop het graafschap en de gemeente Culemborg voorkomen, getoond en beschreven. Maar hoe nauwkeurig is zo'n kaart die honderden jaren geleden getekend is? En wat is nauwkeurigheid eigenlijk, waar wordt die door bepaald? Is het een probleem als een kaart minder nauwkeurig is? In dit hoofdstuk wordt een aantal begrippen die te maken hebben met nauwkeurigheid toegelicht aan de hand van oude kaarten.

Om te beginnen is de nauwkeurigheid van een kaart een veelomvattend begrip. Het kan betrekking hebben op de actualiteit van de inhoud, de volledigheid van de inhoud of de meetkundige nauwkeurigheid. Hieronder wordt met nauwkeurigheid alleen de meetkundige nauwkeurigheid bedoeld.

Voor de nauwkeurigheid van een kaart geldt: goed is goed genoeg. Een bestuurder die een overzicht van bouwlocaties in een gebied wil hebben, zal meer belang hechten aan de volledigheid dan aan de nauwkeurige weergave van de ligging. Voor het ontwerp van het tracé van een weg is een nauwkeurige ligging van de objecten op de kaart dan weer wel van belang.

In dit hoofdstuk zullen we zien dat de nauwkeurigheid van de oudste hiervoor besproken kaarten, uit het begin van de zestiende eeuw, in kilometers uitgedrukt moet worden. De behoefte aan nauwkeurigere kaarten is door de eeuwen toegenomen vanwege maatschappelijke ontwikkelingen, zoals ruimtelijke ordening, logistiek en meer recent *realtime* navigatie. De nauwkeurigheid waarmee een kaart gemaakt kan worden, hangt af van de beschikbare instrumenten en meet- en rekentechnieken. Door de eeuwen heen is er op dit gebied een enorme ontwikkeling geweest, waardoor bijvoorbeeld de huidige Basisregistratie Grootschalige Topografie nu een nauwkeurigheid van 20 centimeter heeft.

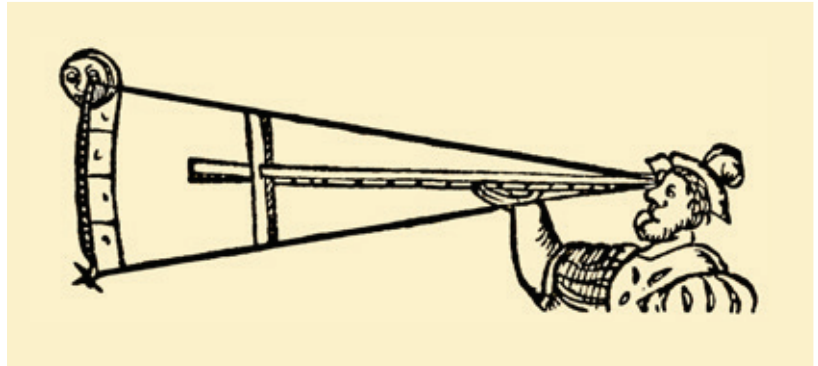
Voor de bepaling van de nauwkeurigheid van oude kaarten hebben wij gebruik gemaakt van het programma MapAnalyst. Dit is een open-source computerprogramma dat kaarthistorici helpt de nauwkeurigheid van oude kaarten inzichtelijk te maken door ze te vergelijken met moderne kaarten. Als we voor het gemak aannemen dat de moderne kaart foutloos is, dan wordt door het programma de nauwkeurigheid van de oude kaart uitgedrukt als een afwijking in meters ten opzichte van de werkelijkheid in het

terrein. Een korte introductie van dit programma staat aan het eind van dit hoofdstuk.

Tot begin zestiende eeuw: kilometers

Eenvoudig gezegd wordt een kaart gemaakt door hoeken en afstanden tussen punten in het terrein te meten en die, verkleind, uit te zetten op bijvoorbeeld papier, een koperplaat of een steen. In het verleden was het meten van lange afstanden een van de problemen om grotere gebieden nauwkeurig in kaart te brengen. Afstanden tussen plaatsen werden meestal gemeten door stappen te tellen of reistijden bij te houden. Dit was tijdrovend en niet zo nauwkeurig. Een andere methode, die al voor de jaartelling werd toegepast, was het bepalen van breedte- en lengtegraden van plaatsen en ze daarmee te karteren. De breedtegraad kan bepaald worden door het meten van de hoek van de zon of andere hemellichamen ten opzichte van de horizon. Voor het bepalen van de lengtegraad waren verschillende methoden bedacht, gebaseerd op hoekmetingen tussen hemellichamen. Voor die metingen werd gebruik gemaakt van bijvoorbeeld een jakobsstaf, astrolabium, kwadrant of kompas. Zoals u in afbeelding 8.1 ziet, waren de instrumenten in die tijd nog redelijke primitief en daardoor niet erg nauwkeurig. De (on)nauwkeurigheid van kaarten uit deze periode bedraagt daardoor vaak duizenden meters.

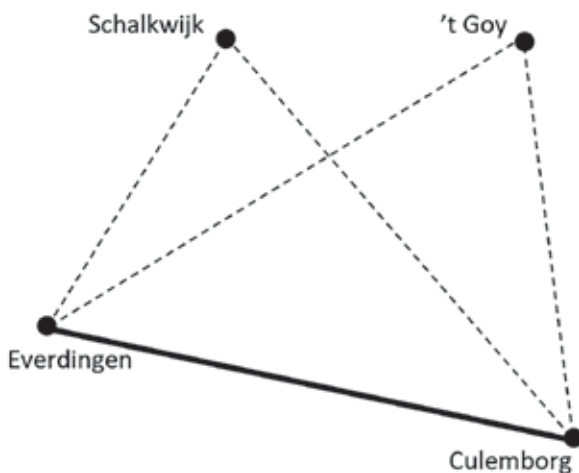
8.1 Een jakobsstaf.
Illustratie uit Petri Apiani
Cosmographia, Antwerpen,
1539. John Carter Brown
Library, German Collection,
Providence, Rhode Island,
USA

Begin zestiende eeuw: minder dan een kilometer

In 1533 werd door Gemma Frisius de zogenaamde voorwaartse insnijding, het eerste beginsel van de driehoeksmeting, beschreven. Via deze methode kon de onderlinge ligging van plaatsen bepaald worden uit hoekmetingen en het meten van slechts één

8.2 Voorbeeld van een voorwaartse insnijding: de afstand Culemborg-Everdingen en de hoeken vanuit Culemborg en Everdingen naar Schalkwijk en 't Goy worden gemeten. Door de gemeten afstand, verkleind, op de kaart te tekenen en de gemeten hoeken uit te zetten kunnen alle plaatsen gekarteerd worden. Arjan van Heiningen, Culemborg

8.3 Detail uit de kaart *Descriptio Bataviae* van Christian Sgrooten uit 1573. Zoals in de legenda van de Gelderlandtkaart is aangegeven, zijn de plaatsen met gele stippen door middel van de voorwaartse insnijding gekarteerd. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel

lange afstand. Een groot gebied kon daardoor sneller en nauwkeuriger in kaart gebracht worden.

Jacob van Deventer was een van de eersten die dit principe toepaste. Zijn provinciekaarten zijn daardoor de eerste kaarten die grote delen van Nederland landmeetkundig juist weergeven. 'Culemborg' staat op zijn (hier niet afgebeelde) Gelderlandtkaart (*Geldria Ducatus Gelderlandt*) die in 1543 gemeten is. Het origineel van deze kaart is verloren gegaan in de Tweede Wereldoorlog. De bewaard gebleven kopie is onvoldoende duidelijk voor een detailweergave en analyse. Bekend is echter dat Christiaan Sgrooten voor

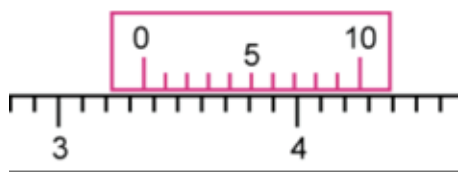
zijn kaart *Descriptio Bataviae* uit 1573 gebruik gemaakt heeft van de metingen van Van Deventer. Als we de kaart van Sgrooten gebruiken voor een analyse van de nauwkeurigheid, blijkt de gemiddelde afwijking in de ligging van plaatsen zo'n 900 meter te bedragen.

De achttiende eeuw: honderden meters

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot de Franse tijd is er weinig vooruitgang geweest in reken- en meettechnieken. Wel is er sprake van een verbetering van de nauwkeurigheid van hoekmeetinstrumenten. Om richtingen nauwkeuriger te kunnen bepalen, werd begin zeventiende eeuw een methode bedacht om een schaalverdeling door middel van een verschuifbare secundaire schaal nauwkeuriger te kunnen aflezen. Naast deze zogenaamde 'nonius' werd vanaf de achttiende eeuw de richtkijker met kruisdraden geïntroduceerd.

In de tweede helft van de achttiende eeuw waren er dus verbeterde hoekmeetinstrumenten beschikbaar. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Perrenot daarvan gebruik heeft gemaakt bij het tekenen van zijn in 1761 gepubliceerde Graafschappenkaart (afbeelding 6.1). Afstanden werden in die tijd, en zelfs tot in de negentiende

8.4 Nonius: door een verschuifbare secundaire schaal (rood in de afbeelding) kan de primaire schaal nauwkeuriger afgelezen worden. In het voorbeeld wordt 3,36 afgelezen: de 0 van de bovenste (secundaire) schaal staat voorbij de 3e decimaal en de 6 van de secundaire schaal valt samen met een streepje op de onderste (primaire) schaal.

8.5 Hollandse Cirkel met richtkijker en nonius zoals te zien in het GeoFort in Herwijnen. Kees Molders, Culemborg

8.6 Detail uit de legenda van de Graafschappenkaart van Jacob Perrenot (afbeelding 6.1).

eeuw, nog steeds voornamelijk gemeten door stappen te tellen of de reistijd te meten. Perrenot maakte zeker gebruik van bestaande kaarten. Daarvan mat hij delen zelf na. De nauwkeurigheid van de Graafschappenkaart bedraagt gemiddeld zo'n 160 meter ten opzichte van de werkelijkheid. Dat is een stuk nauwkeuriger dan de Gelderlandtkaart van Van Deventer van twee eeuwen eerder. De schaal van de Graafschappenkaart is ongeveer 1:37.000 (1 cm op de kaart is 370 m in het terrein). Een afwijking van 160 meter in het terrein betekent dan een afwijking van 0,4 cm op de kaart. Voor een overzichtskaart was dat nauwkeurig genoeg.

In de legenda van de Graafschappenkaart zijn twee schalen afgebeeld. Ook wordt vermeld dat 750 Rhijnlandse roeden (2828 m) een half uur lopen is. Het was in die tijd nog niet gebruikelijk om voor kaarten een standaardschaal te gebruiken in de vorm zoals we die tegenwoordig kennen, bijvoorbeeld 1:10.000. Men werkte eigenlijk

8.7 Detail van de legenda van de Gelderlandtkaart (Geldria Ducatus Gelderlandt) van Jacob van Deventer, 1543. Gelders Archief, Arnhem

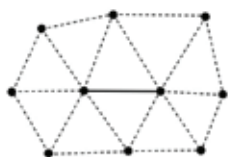

andersom. De afmeting van het papier of de koperplaat en het terrein dat men wilde afbeelden, bepaalden de schaal waarop getekend werd. Om afstanden op de kaart te karteren of te meten, werd gebruik gemaakt van een papieren schaalverdeling en een passer zoals afgebeeld op de Gelderlandkaart van Van Deventer. Een schaal van een kaart zegt – behalve over de verhouding – ook iets over de nauwkeurigheid. Een overzichtskaart (kleinschalige kaart) bevat minder en onnauwkeuriger geplaatste objecten dan een gedetailleerde (grootschalige) kaart. Tegenwoordig zijn oude kaarten vrijwel allemaal digitaal beschikbaar. Hierdoor kan meestal tot op een groot detailniveau ingezoomd worden. Wanneer men niet beseft dat de kaart gemeten kan zijn voor een kleinschalige toepassing, dan kan dat tot onjuiste interpretaties van de nauwkeurigheid leiden: de afstand Culemborg-Buren kun je beter niet op een kaart van heel Europa proberen te meten.

De negentiende eeuw: meters

Begin negentiende eeuw, in de Franse tijd, werd een landelijke grondbelasting ingevoerd. Daardoor was er behoefte aan nauwkeuriger kaarten, er was immers geld en rechtszekerheid mee gemoeid. De grootte, de ligging van eigendommen en de eigenaren moesten vastgelegd worden. Daarom begon men een landelijk

Driehoeksmeting

Voorbeeld van een driehoeksnet met grondslagpunten. Door het meten van alle hoeken en één afstand kunnen alle andere afstanden berekend worden en is de onderlinge ligging bepaald. Arjan van Heiningen, Culemborg

Bij de toepassing van driehoeksmeting om een gebied in kaart te brengen, wordt eerst de onderlinge ligging van een aantal over het gebied verspreide punten bepaald. Deze zogenaamde grondslagpunten worden dan gebruikt als uitgangspunt voor de meting van het gebied.

De grondslagpunten liggen meestal op kerktorens of andere van een afstand zichtbare punten. De ligging van de grondslagpunten wordt bepaald door ze onderling te verbinden door driehoeken. Driehoeken hebben als eigenschap dat de vorm en grootte met een minimum aan metingen vastgelegd

kan worden. Het meten van twee hoeken en één afstand is daarvoor al voldoende.

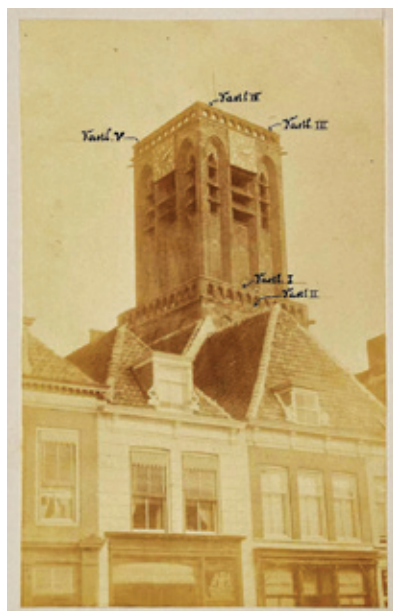
Door nu driehoeken aaneen te sluiten tot een driehoeksnet, hoeft maar één afstand nauwkeurig gemeten te worden en kunnen de andere afstanden berekend worden. Het nauwkeurig meten van lange afstanden is tot in de 20e eeuw een probleem geweest. De methode van de driehoeksmeting heeft daardoor voor die tijd een bijdrage geleverd aan het in kaart brengen van grotere gebieden met een constante en een hogere nauwkeurigheid.

8.9 Kadastrale overzichtskaart van Culemborg uit 1826 met een indeling in secties. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

kadaster op te zetten. Er kwamen landelijke voorschriften voor de inhoud van de kadastrale kaart, de schaal en de wijze van meten en karteren. De meetinstrumenten waren ondertussen nauwkeuriger geworden en de techniek van de driehoeksmeting was verder ontwikkeld.

8.10 Afbeelding van de Grote of Barbarakerk in 1897 met ingetekend de punten die opgenomen zijn in de driehoeksmeting. Kadastermuseum, Arnhem

8.11 Een van de weinige resterende driehoekspunten op de toren van de Grote of Barbarakerk, gefotografeerd in juli 2024. Kees Molders, Culemborg

Door het Kadaster werd per gemeente een lokale driehoeksmeting uitgevoerd om de eigendommen op een homogene manier te kunnen inmeten. In Culemborg werd de driehoeksmeting in 1826 voltooid. Het nulpunt van het coördinatenstelsel lag op de toren van de Grote of Barbarakerk.

Tegenwoordig is de spits van de rooms-katholieke Barbarakerk onderdeel van het landelijke Rijksdriehoeksnet. Door restauraties zijn de meeste driehoekspunten op de Grote Kerk niet meer terug te vinden.

De hoeken in het driehoeksnet zijn gemeten met de 'geheele cirkel' (hoekmeetinstrument). Van een van de zijden van de driehoeken is de afstand gemeten met een meetketting. Uitgaande van de hoekpunten van de driehoeken werden detailmetingen uitgevoerd met meetkettingen en pantometer om de eigendomsgrenzen in kaart te brengen. Een pantometer is een instrument om loodrechte hoeken te bepalen. De oppervlakten van de percelen werden bepaald door ze op de kaart te meten. De eerste kadastrale kaarten (minuutplan genaamd) waren voor Culemborg, zoals gezegd, in 1826 gereed.

Uit de analyse van het minuutplan van de stad blijkt dat de gemiddelde nauwkeurigheid 1 meter bedraagt. Door de hoge nauwkeurigheid zouden we de ligging van markante objecten op de kaart die nu niet meer bestaan (bijvoorbeeld de poorten), kunnen reconstrueren in het terrein.

8.13 Detail van de kadastrale kaart 'Gemeente Culemborg sectie I'. Hier is de ligging van de afgebroken Zandpoort te zien. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Ondanks de hoge nauwkeurigheid heeft de kadastrale kaart overigens geen juridische waarde bij discussies over de ligging van eigendomsgrenzen. Het Kadaster geeft aan dat de kaart geen exacte weergave is en dat voor een exacte ligging van een grens een reconstructie ter plaatse door een erkende landmeter uitgevoerd moet worden.

Resumerend: de eerste overzichtskaarten waarop Culemborg voorkomt, hadden een nauwkeurigheid van enkele kilometers. Door maatschappelijke ontwikkelingen werd de behoefte aan nauwkeurigere kaarten in de loop van de tijd groter. De grotere nauwkeurigheid werd bereikt door betere instrumenten en betere meet- en rekentechnieken.

MapAnalyst, een introductie aan de hand van Perrenots Graafschappenkaart

De resultaten van een analyse van de nauwkeurigheid van de Graafschappenkaart van Perrenot met behulp van het programma MapAnalyst. Kees Molders, Culemborg

Om de nauwkeurigheid van historische kaarten te beoordelen, moet je die vergelijken met de modernste kaarten. Daarvoor bestaat speciale software. 'MapAnalyst' is daar een voorbeeld van: op zowel de moderne als op de oude kaart wijs je heel precies overeenkomstige punten aan, bijvoorbeeld kruisingen van wegen of hoeken van gebouwen. Hoe meer punten, hoe beter. De software berekent de afwijkingen op de oude kaart. Mapanalyst toont hier welke afwijkingen er zijn na een analyse van de Graafschappenkaart van Perrenot uit 1761. Een op het noorden georiënteerd netwerk laat in één oogopslag de vervormingen zien. Mapanalyst geeft nog

veel meer uitkomsten, maar voor ons (relatieve leken) toont het netwerk duidelijk dat Perrenot nauwkeurig werk heeft geleverd, want er zitten weinig vervormingen in het raster. De grootste afwijkingen treffen we aan de randen van de graafschappen. Dat zien we ook aan de witte cirkeltjes: die zijn daar het grootst.

Als je die cirkeltjes nader bestudeert, dan wordt duidelijk dat de stad Culemborg erg nauwkeurig gemeten is, want daar zijn de rondjes het kleinst. Dat mag geen verwondering wekken, omdat uit de bewaard gebleven aantekeningen van Perrenot blijkt dat hij de stad zelf heeft opgemeten voor zijn stadsplattegronden.

Nawoord

Bij het lezen van deze tweede Voetnoot van de werkgroep cartografie heeft u ongetwijfeld bij tijd en wijle uw wenkbrauwen gefronst, want het was niet altijd gemakkelijke kost. We weten dat we het u lastig gemaakt hebben met aan het begin en het eind een technisch hoofdstuk, maar wij zijn van mening dat het de moeite waard is *to go the extra mile* om zoveel mogelijk te halen uit de kaarten die wij in deze uitgave presenteren.

Daarom begonnen we met de ondergrond van ons gebied om u erop opmerkzaam te maken hoe deze leidde tot hoogteverschillen die bepaalden waar mensen zich konden vestigen, toen het Rivierengebied in de middeleeuwen langzamerhand permanent bevolkt werd. U begrijpt nu waarom de stad Culemborg en de omringende dorpen liggen waar ze liggen en de lager liggende, drassige gebieden vandaaruit ontwikkeld werden.

In hoofdstuk 3 over bestuur en eigendom is beschreven hoe het grondgebied van de stad, die in 1318 stadsrechten had gekregen, op verschillende manieren werd uitgebreid en daadwerkelijk in bezit kwam van de heer van Culemborg. Na de verheffing tot graafschap in 1555 duurde het nog een eeuw, voordat de soevereine status van Culemborg door de hertog van Gelre bevestigd werd.

Aan de hand van de schetskaart in hoofdstuk 4 heeft u kunnen lezen hoe de grenzen van het graafschap samen met de bestuurders van de omringende gebieden werden vastgelegd. Aan de hand van de fietstocht op de Voet-website kunt u de grenzen ter plaatse bekijken.

In 1749 werd de eerste kaart van het graafschap op basis van opmetingen getekend door Marlet de Roussij, in een oplage van vier exemplaren (en waarschijnlijk had hij ook voor zichzelf wel een kaart achtergehouden). Jammer genoeg konden we geen opdracht voor of technische gegevens over deze kaart vinden, maar wel aantekeningen in de financiële administraties van het graafschap en van de stad. Bent u het met ons eens dat deze suggereren dat Marlet zelf het initiatief voor deze kaart genomen had?

Van de Graafschappenkaart van Jacob Perrenot weten we ook niet wie hiertoe het initiatief had genomen: Perrenot zelf of de uitgever. Het is zijn enige commercieel uitgegeven kaart. Voor deze Voetnoot hebben wij de voorkeur gegeven aan een exemplaar van de Universiteit Utrecht, dat digitaal de kleinste details op deze rijk gedecoreerde kaart laat zien. Gebruik daarvoor de link in de Bronnenlijst. Zijn overige bewaard gebleven schetsen en kaarten, waaronder de stadsplattegrond van Culemborg en verschillende

schetsen van delen van de Vijfheerenlanden, bevinden zich in de Speciale Collecties van de Universiteit Leiden.

Goede principes moeten behouden blijven, maar toch: u was ongetwijfeld ook verrast dat de gemeentegrens van Culemborg in 1831 door het Kadaster op nagenoeg dezelfde manier werd vastgelegd als die van het graafschap in de zeventiende eeuw, anderhalve eeuw eerder.

Tussen de hoofdstukken door hebben we u enkele voorbeelden van het gebruik van kaarten van kleinere gebieden laten zien. Hiervan zijn er veel minder bewaard dan van die van grotere gebieden, maar ze zijn zeker niet minder interessant.

Ten slotte hebben we u in het laatste hoofdstuk laten zien hoe kaarten door de eeuwen heen meetkundig steeds nauwkeuriger gemaakt konden worden door verbeteringen van apparatuur en meet- en rekentechnieken. Aan de andere kant hebben we met de kaarten in deze Voetnoot laten zien dat je ook met minder nauwkeurige kaarten uit de voeten kunt. Het hangt er maar van af wat er met de kaart bereikt moet worden.

Over enige tijd hopen we deze serie te vervolgen met een uitgave waarin de focus ligt op water en aan water gerelateerde zaken op kaarten van de omgeving van de stad Culemborg.

Geraadpleegde bronnen

Algemeen

Voet van Oudheusden, A.W.K., *Historische Beschrijvinge van Culemborg*, Utrecht, 1753

‘Culemborg op de kaart’, *Culemborgse Voetnoten* 2022-74

Natte gronden en droge voeten

Stadsatlas Culemborg, 2018

Cultuurhistorisch effectrapport (CHER) van het project ‘Culemborg aan de Lek’, Lantschap, adviesbureau voor landschap en cultuurhistorie, 2010

Zand in banen, zanddieptekaarten in het rivierengebied en het IJsseldal in de provincies Gelderland en Overijssel, Provincie Gelderland / Universiteit Utrecht, 2009

Zandbanen: <https://geoportaal.gelderland.nl/>

Het Actueel Hoogtebestand Nederland wordt gemaakt door de waterschappen, provincies en Rijkswaterstaat. Van elke vierkante meter in Nederland is tot op 5 centimeter nauwkeurig de hoogte op maaiveldniveau bekend. <https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>

Kaarten en luchtfoto's zijn te vinden op <https://app.pdok.nl/viewer/>

De Diefdijk

Renkema, Wim, Marc Hamелеers en Peter C.J. van der Krogt, *Polderkaarten – De gedrukte kaarten van waterschappen en polders tot 1870*, Leiden/Boston, 2023, pp. 692-717

Bijl, Aart, ‘De Diefdijk, het slot op de achterdeur van Holland – Een geschiedenis van zeven eeuwen Diefdijk (1284-heden)’, *Culemborgse Voetnoten* 1999-22, pp. 23-30 (digitale versie pp. 24-31)

Bestuur en eigendom

Bavel, B.J.P. van, *Transitie en Continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 - ca. 1570*, 1999

‘De stadsrechten van Culemborg’, *Culemborgse Voetnoten* 2018-64

Een bongaert gelegen op Redichemerweert

Gelders Archief, Arnhem, Archief van de Heren en graven van Culemborg

Regionaal Archief Rivierenland, Tiel, Archief van het stadsbestuur van Culemborg, 1318-1813

Encyclopedie van Munten en Papiergeld, <https://wiki.muntenenpapiergeld.nl>

Schets van de grenzen van het graafschap Culemborg

Gelders Archief Arnhem, Archief van de Heren en graven van Culemborg

Regionaal Archief Rivierenland, Tiel, Archief van het stadsbestuur van Culemborg, 1318-1813, 'Cuylenborgse Handvesten'.

De eerste opgemeten kaart van het graafschap

Gelders Archief Arnhem, Archief van de Heren en graven van Culemborg

Bikker, T., *De heerlijkheden in de Vijfheerenlanden (1284-1795) - Een beschrijving van het bestuur van de heerlijkheden en de belangrijkste historische gebeurtenissen gedurende ruim 500 jaar*, Culemborg, 2020

De Graafschappenkaart van Jacob Perrenot

Universiteit Utrecht, Bijzondere Collecties, <https://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-274475&lan=nl>

De hofstede der Domeinen op Rietveld

Gelders Archief, Arnhem, Archief van de Heren en graven van Culemborg

De gemeentegrens van Culemborg

Kadastermuseum, Arnhem, Gemeente Culemborg Proces Verbaal van Bepaling der Grenzen (1831)

Kadastermuseum, Arnhem, Gemeente Beest Procesverbaal van Grensbepaling (1831)

Weel, A.J. van, *De incorporatie van Culemborg in de Bataafse republiek*, Zutphen, 1977

Het Kuyperkaartje van Culemborg

Gemeente-atlas van Nederland, https://nl.wikipedia.org/wiki/Gemeente-atlas_van_Nederland

De nauwkeurigheid van oude kaarten

Koeman, C., *Geschiedenis van de cartografie van Nederland* (2^e druk), Alphen aan den Rijn, 1985

Pouls, H.C., *De landmeter van de Romeinse tijd tot de Franse tijd*, Alphen aan den Rijn, 1997

Leenders, E., 'De kaart van Vlaanderen van Gerard Mercator en Jacob van Deventer', *Caert Thresoor* 25 (4), 2006, pp. 108-115

Jenny, Bernhard en Elger Heere, 'Visualisering van de
planimetrische nauwkeurigheid van oude kaarten met
MapAnalyst', *Caert Thresoor* 27(1), 2008, pp. 5-10
Kadastermuseum, Plan en Register van Driehoeksmeting gemeente
Kuilenburg 1826
Basisregistratie Grootschalige Topografie (BGT), digitaleoverheid.nl
Basisregistratie Grootschalige Topografie Gegevenscatalogus BGT
1.2, geostandaarden.nl, Ministerie van BZK, 2020
MapAnalyst, <https://mapanalyst.org/>

Over de auteurs

Deze Voetnoot is voorbereid en geschreven door leden van de werkgroep cartografie van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden in Culemborg.

Aan deze Voetnoot werkten mee: Arjan van Heiningen (hoofdstuk 7 en 8), Kees Molders (hoofdstuk 1, 4 en 6; foto's, illustraties, beeldbewerking), Margreet de Nie-Sarink (hoofdstuk 2, 4, 5 en 6 en eerste twee kaderteksten ('Een bongaert gelegen op Redichemerweert' en 'De hofstede der Domeinen op Rietveld'), voor- en na-woord; archiefonderzoek, transcripties, tekstcoördinatie) en Hans Saan (hoofdstuk 3 en derde kadertekst ('Het Kuyperkaartje van Culemborg'); voorwoord).

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 79, december 2024

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden,
opgericht 14 oktober 1937.
www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Theo Boersema
Michiel Bugter
Huib Clarisse
Peter Leonhart
Jan Smits

Redactieadres

Michiel Bugter
Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg
E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

De redactie heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van het beeldmateriaal in deze Voetnoot te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

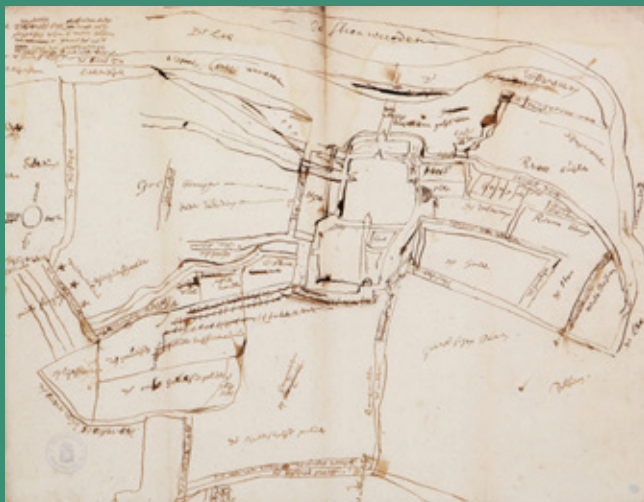
Arjan van Heiningen
Appelboom 11, 4101 VE Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582
t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

Lid worden van Voet?
Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl
De contributie bedraagt € 19,- per jaar.
Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.
Voet is een culturele ANBI.

Eind 2022 verscheen Voetnoot 74, getiteld 'Culemborg op de kaart'. Dat was het eerste product van de werkgroep cartografie van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden. Sinds 2018 hebben leden van die werkgroep kaarten van Culemborg en omstreken verzameld en bestudeerd.

Die eerste Voetnoot beschreef een aantal kaarten van de stad. De werkgroep presenteert nu een tweede Voetnoot over de kaarten van de *omgeving* van de stad. Hierin bestrijken de auteurs de periode van het midden van de zestiende eeuw, toen Culemborg een graafschap werd, tot het begin van de negentiende eeuw, toen het een gemeente werd in de provincie Gelderland. Die ontwikkeling laat de werkgroep zien aan de hand van zorgvuldig gekozen kaarten, met tussendoor een paar fraaie voorbeelden van kaarten met een bijzonder verhaal.

Ook wordt aandacht besteed aan de vorming van het landschap die bepaalde waar mensen gingen wonen en hoe ze het land gebruikten. De Voetnoot wordt afgesloten met een hoofdstuk over de nauwkeurigheid van oude kaarten.